

Komandanti i Djelmënis Shqiptare¹

„Zyra e shtypit shqiptar në Tiranë bën të ditur se adjutanti i përgjithshëm i mbretit, gjeneral brigade Leopold Ghilardi, më 14 gusht [1935; shën. i autorit], është bërë viktimë e një atentati në zonën e Fierit. Të përditshmet vendase shkruajnë në vijim të këtij njoftimi komentin se Ghilardi, si oficer i ri, ishte larguar nga ushtria austro-hungareze në Shqipëri dhe se për këtë arsye trupat austro-hungareze që hynë në Durrës gjatë Luftës Botërore në fillim e trajtuan si dezertor. [...] Kroat, që e zotëronte fare mirë gjuhën e regjimentit, Ghilardi ishte një instruktor i shkëlqyer, një oficer ambicioz, i zellshëm, me një prirje të jashtëzakonshme për patrullime dhe për organizimin e luftës së vogël, kombinuar me një shtysë të brendshme që teoritë e mësuara në edukimin e pages t'i zbatonte edhe në gjendje lufte. I prirë për aventura, Ghilardi nuk ishte gjithnjë modest, korrekt e i dashur, impulsiviteti i tij nuk e la të priste derisa të shpërthente Lufta e Madhe, por e shtyu që t'i ofronte shërbimet e tij Principatës së re të Shqipërisë, pasi, në mënyrë krejt të rregullt, hoqi dorë vullnetarisht nga grada e nënkolonelit dhe u lirua nga shtetësia. [...] plotësim i palëkundur i detyrës ishte parimi i jetës së tij të larmishme; ai i qëndroi besnik atij në atdheun e vjetër dhe të ri, dhe gjenerali shqiptar Leopold Ghilardi e ka nderuar armatën tonë të vjetër prej të cilës kishte dalë, edhe si kondotjer në vendet e kulturave të huaja. Ish-kolegut, aleatit dhe bashkëluftëtarit të guximshëm në Luftën Botërore do të kujtohet me nderim në qarqet tona.”²

„Natyralisti dhe historiani i njohur në qarqet e ushtrisë, kolonel Dr. Georg Veith (1917/18 komandant artilerie në frontin e Vjosës), në veprën „Der öst.-ung. Krieg” (shq. Lufta austro-hungareze) i bën një përshkrim të saktë „Kapiten Ghilardi-t”, figurës dhe synimeve të tij, veprimtarisë së tij organizatore dhe arritjeve të palodhshme të tij deri në verën e vitit të fundit të Luftës, por edhe vështirësive dhe qëndresave që duhej t'u bënte ballë, pasi sukseset e tij kishin ngjallur zili dhe rivalitet të prijësit feudalë vendas. Kapiten Ghilardi – shkruan kolonel Veith – është një nga figurat më origjinale e të shumëpërfollura të fushatës shqiptare. Ambicia e zjarrtë e shtynte të bënte veprime të çartura, ai kishte edhe një farë sqime vetjake, që ishte në masën e duhur për t'iu imponuar popujve primitivë shqiptarë; si për shembull, ai nuk dilte kurrë pa një shpurë shkëlqyese luftëtarësh të armatosur gjer në dhembë, edhe vetë mbante një uniformë fantastike dhe flokë dhe mjekër që binin në sy. Kudo në Shqipëri i njihte njerëzit dhe vendin, zakonet e doket, si asnjë i huaj tjetër, fliste disa dialekte vendase dhe me të folmen dhe sjelljen e tij ishte bërë komplet oriental. Pavarësisht nga kjo, në mënyrën e të menduarit, mbeti gjithnjë austrofil, me gjithë armiqtësimet e shumta.”³

„Unë besoj se ai ishte më shqiptar se shumica e shqiptarëve, dhe se për të nuk kishte asnjë mjet të keq për të arritur një Shqipëri të lirë e të pavarur. Nuk dua të mohoj këtu tërësisht, që ka punuar për të mirën e vet personale; gjithsesi, në shtetin e ëndërruar prej tij do ta kishte siguruar një post me ndikim, por e konsideroja aq të besueshëm politikisht sa t'i besohej dhe unë besoj se iu bë padrejtësi kur më vonë për shkaqe politike për një kohë të gjatë u mënjana tërësisht dhe iu desh të rrinte duarlidhur nëpër rrugët e Shkodrës [1916-1917; shën. i autorit].”⁴

Jeta e Leopold Ghilardi-t (Leon Gjilardi) nuk mund të rindërtohet e tëra në bazë të burimeve arkivore dhe burimeve të tjera ekzistuese. Ndonëse ishte një nga figurat më të rëndësishme

¹ Ky studim është bërë me mbështetjen e bursës studimore „János Bolyai” të Akademisë së Shkencave të Hungarisë (Bolyai János Kutatói Ösztöndíj, Magyar Tudományos Akadémia). Rindërtimi i veprimtarisë së Ghilardi-t gjatë Luftës Botërore do të ishte i pamundur pa ndihmën e Ferenc Pollmann-it, këshilltarit të Institutit të Muzeut Historik Usharak të Budapestit. Për shkrimin e këtij artikulli ai më vuri në dispozicion pa kurrfarë interesi vetjak të dhënat dhe rezultatet mjaft interesante të hulumtimeve të veta (tekstin e Mast-it, trashëgiminë e Glasner-it) si dhe përvojën e vet. Do të dëshiroja këtu që ta falënderoja për këtë zemërgjerësi dhe ndihmesë të çmuar! Falënderime duhet t'i shpreh edhe mikut tim Péter Prohászka, që më krijoi mundësinë të njihem me veprën e Helmut Schwanke-s. Hulumtimet e mia në Tiranë ishin të frytshme vetëm në sajë të angazhimit të bashkëpunëtorëve të Arkivit Qendror të Shtetit dhe të Bibliotekës Kombëtare, të cilët bënë çmos që të më mundësonin të shihja jashtë radhe dhe në mënyrë të plotë të gjitha burimet e nevojshme. Atyre dhe kolegut tim Artan Hoxha do të dëshiroja t'u shprehja këtu falënderimet e mia për ndihmën e kujdesshme dhe vëmendjen dashamirëse.

² Kriegsarchiv in Wien (KA) 1. Personalevidenzen – Qualifikationsliste, Kt. 792, General Leopold Ghilardi, Bericht von Kolonel Gustav Hubka, 23.8.1935, 1 dhe 3.

³ Po aty, 2–3.

⁴ KA Nachlässe, B 69, Nachlass Johann Glasner, Glasner: Bericht über die Verwendung von Banden in Albanien 1915 bis 1917, Manuskript, 16.

publike të Shqipërisë së asaj kohe, për të nuk ka shumë të dhëna. Për jetën e tij mund të përftohen nga burimet vetëm disa mbresa dhe emocione, pra, një mozaik çastesh. Edhe për mënyrën e të menduarit dhe botëkuptimin e tij mund të rindërtohet diçka. Një gjë është e sigurt: ai i donte shqiptarët, dhe akoma më shumë donte Shqipërinë, si shtet imagjinar dhe si shtet të realizuar. E sigurt është edhe se ai u ka shërbyer me besnikëri e përkushtim prijësve politikë të vetëzgjedhur, kryetarit të qeverisë Ismail Qemali, princit Wilhelm von Wied dhe ministrit/kryeministrit/presidentit/mbretit Ahmet Zogu. Ndonëse Ghilardi gjatë Luftërave të Ballkanit u largua përfundimisht nga territori i Austro-Hungarisë, ai i mbeti luajal monarkisë deri në fund të ekzistencës së kësaj dhe, pas vitit 1918, edhe Austrisë. Përfaqësuesit e shtetit italian përpiqeshin shpesh ta korruptonin, por ai i refuzonte gjithnjë menjëherë këto orvatje.⁵ Nuk i pëlqenin kohët moderne, por nuk ishte ndonjë kundërshtar i madh i tyre. Deri në fund të jetës, Shtetin e Bashkuar Jugosllav dhe brenda tij Serbinë dhe banorët e saj i shihte si armiq, sikurse edhe italianët.

Në veprat e historianëve shqiptarë emri Ghilardi figuron shumë pak. Edhe kur përmendet, ai lidhet me dy ngjarje: me revolucionin e vitit 1924 dhe kthimin e Zogut, si edhe me vdekjen e dhunshme në vitin 1935.⁶ Një veçori e veprave historike shqiptare është se në to numërohen me dhjetëra figura shqiptare të jetës publike dhe periudhës midis dy luftërave, shumë shpesh edhe nga ata që kanë qenë fare të parëndësishëm, kurse veprimtaria e bashkëkohësve me prejardhje të huaj që kanë jetuar në Shqipëri dhe kanë luajtur rol shumë të rëndësishëm në organizimin e shtetit, shpërfillet ose – si në rastin e instruktorëve ushtarakë italianë – gjykohej si kryekëput negative.⁷

Është kështu, ndonëse Ghilardi përmendet në mënyrë eksplicite në shumicën e memuarëve, librave ose publikimeve propagandistike shqipe.⁸ Duhet supozuar se direktivat e epokës së Hoxhës për historishkrimin e kanë zhdukur emrin Ghilardi nga kujtesa historike e Shqipërisë. Ai u rishfaq në disa vepra të mëdha përmbledhëse vetëm pas kthesës politike.⁹ Emri (Leopold Ghilardi, Leon Ghilardi, Gilardi, Giljardi, Gjilardi ose Ghelardi), rang (kapiten, major, kolonel, gjeneral), lloji i armës (këmbësor, husar, artilerist), prejardhja (kroat me prejardhje italiane, kroat, austriak, me prejardhje nga Austro-Hungaria, hungarez) dhe

⁵Michael Schmidt-Neke, Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912–1939). Regierungsbildungen, Herrschaftsweise und Machteliten in einem jungen Balkanstaat. München 1987, 215. Në kundërshtim me këtë janë të dhënat e Fischer-it, sipas të cilave Ghilardi financohej edhe nga jashtë. Bernd J. Fischer, King Zog and the Struggle for Stability in Albania. Tirana 2012, 72. Burimet e disponueshme nga arkivat austro-hungarezë (dhe austriakë) mbështesin variantin e Schmidt-Neke-s.

⁶ Vëllimi III i „Historia e popullit shqiptar“ përmend edhe veprimtarinë e vitit 1914. Historia e popullit shqiptar. Vëllim 3. red. Kristaq Prifti/ Gazmend Shpuza. Tiranë 2007, 66 dhe 225; përkatësisht për Ghilardi-n bëhet fjalë në disa raste edhe si komandant i Djelmënisë Shqiptare që u krijua nga fundi i viteve ‘20. Aqif Domini, „Djelmënia, shpresa e ardhëshme, duhet të përgatitet“ Zog. Tiranë 1931, 35 dhe 51–54; përkatësisht Camillo Libardi, Si u bë mbret i Shqipërisë Ahmet Zogu (Kujtime historike 1918–1940). Tiranë 2012, 35 dhe 46.

⁷ Nga librat pro Zogut, shembulli më i mirë në këtë drejtim është vepra bashkëkohore: Selami Çela, Mbret-Shpëtimtar. Shkodër 1931 dhe libri i botuar pas vitit 1944 në mërgim Ramiz Lushaj (red. Adil Biçaku), Ahmet Zogu dhe monarkia shqiptare. Tiranë 1998, resp. Adil Biçaku, Ahmet Zogu, jeta dhe puna e tij për Shqipërinë. Tiranë-Frankfurt-New York-Melburn-Zyrih 1998. Përfshijm bën këtu historiani Novruz Zejnati, i cili vërtet që ishte pro Zogut, por në veprat e tij të çmuara bën analiza të bazuara në burimet arkivore dhe metodat shkencore. Novruz Zejnati, Ahmet Zogu, mbreti dhe komandanti i ushtrisë shqiptare. Tiranë 2005 dhe Novruz Zejnati, Ahmet Zogu, politikan apo ushtarak? Tiranë 2011. Nga veprat që nuk e favorizojnë Zogun, shih: Lush Culaj, Shqipëria dhe problemi kombëtar: 1918–1928. Prishtinë, 2004 dhe Giorgio Martucci, Albania: 1912–1937: le opere pubbliche. Lecce 2006.

⁸ Unter anderem Aqif Domini, Përmban: Mesazhi i Lart Madhëris së Tij Zog I-të. Drejtue Komandantit Përgjithshëm të Djelmënis Shqiptare, General Leon de Ghilardi. Tiranë 1931; Domini, „Djelmënia...“; Tafil Boletini, Kujtime – pranë Isa Boletinit & përballë sfidave të kohës. Tiranë 2003, dhe Mehdi Frashëri, Kujtime (vitet 1913–1933). Tiranë 2005.

⁹ Historia e popullit shqiptar 3, 66 dhe 225.

cilësimi (aventurier, mercenar, „kondotieri i fundit i Evropës”) shfaqen në mënyra të ndryshme dhe kundërthënëse, nganjëherë edhe brenda të njëjtit shkrim historik. Por është për t’u përmendur, që prej protagonistëve të huaj që kanë hyrë në historinë e Shqipërisë, emri Ghilardi-t haset në formën e shqipëruar Gjilardi më shpesh sesa emrat e bashkëkohësve të tij (Wied, Stirling, Percy, Mürdacz).

Nga autorët e huaj, gjatë periudhës midis dy luftërave, për Ghilardi-n si njeri, ka shkruar kryesisht anekdota të vogla gazetari amerikan shqiptarofil Joseph Swire. Swire-i e paraqiste gjeneralin përgjithësisht si hero lufte, shakaxhi, zemërgjerë, simpatik.¹⁰ Opinioni austriak informohej asokohe nëpërmjet gazetarëve për figurat që kishin qenë dikur në shërbim të Monarkisë austro-hungareze dhe që vepronin në Shqipëri.¹¹ Mbas vdekjes së Ghilardi-t disa persona që kishin pasur të bënin me të (Johann Glasner, Gustav Hubka, August Kral etj.) bënë disa tekste mbi bazën e raportimeve më të vjetra që gjendeshin vetëm në arkiv.¹²

Të dhëna të përgjithshme biografike për Ghilardi-n kanë publikuar Robert Elsie¹³ dhe Michael Schmidt-Neke¹⁴. Disertacioni i Helmut Schwanke-s¹⁵ jep para së gjithash informacione interesante mbi pjesëmarrjen e Ghilardi-t në Luftën e Parë Botërore, ndërsa Jason Tomes-i (sistemi i inspektorëve të përgjithshëm), Owen Pearson (historian për ngjarje politike) dhe Bernd J. Fischer përshkruajnë veprimtarinë e tij në periudhën e Zogut.¹⁶ Historiografia serbe shikon tek ai njeriun që përgatiti ushtarakisht kthimin e Zogut në vitin 1924.¹⁷

Përgjithësisht janë këto informacionet që dihen për Leopold Ghilardi-n. Për atë burrë, i cili mbas Luftës së Parë Botërore ishte i huaji i parë me prejardhje joshqiptare që iu dha shtetësia shqiptare.

Prejardhja e Ghilardi-t

Leopold Ghilardi u lind si bir i një nëpunësi hekurudhe më 19 shtator 1881 në qytetin kroat Karlovac. Për familjen e tij dihet vetëm që ishte katolike dhe me prejardhje italiane. Ka mundësi që të ketë qenë fis me Luis Ghilardi-n (1805–1864) nga Luka (ital. Lucca), i cili, si ndjekës i bindur i Mazzini-t, merrte pjesë në çdo revolucion të rëndësishëm të kontinentit të vjetër, duke filluar nga Napoli e gjer në Portugali, nga Belgjika e gjer në Paris, dhe në vitin 1853 shkoi në Amerikën Latine, ku edhe mori fund jeta e tij aventuriere si gjeneral brigade dhe hero kombëtar i Meksikës.¹⁸ Ky variant favorizohet nga fakti që një vëlla i Leopoldit, pas ndërrimit të shekujve, shkoi në Meksikë dhe u bë kolonel i ushtrisë. Nuk është e vështirë të hamendësohet se emri i njëjtë, përkatësisht të qenit fis me gjeneral Luis Ghilardi-in do t’i kenë shërbyer për të ngjitur shkallët e karrierës.¹⁹

¹⁰ Joseph Swire, *King Zog’s Albania*, New York 1937, 150 dhe 158–159.

¹¹ P. sh., Max Fischer-i shkruante në „Türkische Post” të datës 21.4.1927 një artikull mbi Ghilardi-n: „Das Ende des letzten Kondottiere” [Fundit i kondotierit të fundit].

¹² KA 1. Personalevidenzen – Qualifikationsliste, Kt. 792, General Leopold Ghilardi, Bericht von Kolonel Gustav Hubka, 23.8.1935, KA Nachlässe, B 69, Nachlass Johann Glasner, Glasner: Bericht über die Verwendung von Banden in Albanien 1915 bis 1917, Manuskript dhe ÖHHStA 19. Nachlässe, Nachlass Kral, Kt. 4, X. Albanien.

¹³ Robert Elsie, *A Biographical Dictionary of Albanian History*. New York 2013, 167–168.

¹⁴ Schmidt-Neke, *Entstehung*, 337.

¹⁵ Helmut Schwanke, *Zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Militärverwaltung in Albanien (1916–1918)*. Phil. Diss. Wien 1982.

¹⁶ Jason Tomes, *King Zog self-made monarch of Albania*. Chalford 2007, 127–133; Owen Pearson, *Albania and King Zog. Independence, Republic and Monarchy 1908–1939*. Vol. 1, London 2004 dhe Fischer, *King Zog*.

¹⁷ Saša Mišić: *Albanija: Prijatelj i protivnik. Jugoslavenska politika prema Albaniji, 1924–1927*. Beograd 2009.

¹⁸ Antonio Peconi, *General Luis Ghilardi. Republicano Italiano, héroe mexicano*. Puebla de Zaragoza (Mexico) 1997.

¹⁹ Swire, *King Zog’s Albania*, 158.

Pavarësisht se sa të vërteta janë këto lidhje fisnore, e sigurt është që familja e Ghilardi-t nga Karlovaci ishte besnike ndaj dinastisë Habsburge (duke qenë kështu me siguri kundër Luis Ghilardi-t). Gjuha amtare e Leopoldit të vogël ishte kroatishja. Sipas dosjes së tij personale, ai shkruante dhe lexonte mirë gjermanisht, ndërsa italishten thua se nuk e fliste fare („keq”).²⁰ Nga letërkëmbimet e mëvonshme me shqiptarët del se e zotëronte shumë mirë frëngjishten²¹ dhe, prej mesit të viteve 1910, edhe shqipen. Katër vitet e gjimnazit real i kreu në Zagreb dhe më pas, midis viteve 1898 dhe 1902 vazhdoi studimet në Shkollën e Kadetëve të Këmbësores në Karlovac. Në vitin 1902 hyri në Ushtrinë e Përbashkët të Austro-Hungarisë, ku fillimisht shërbeu në regjimentin e këmbësores nr. 22 dhe më pas në regjimentin e këmbësores nr. 70. Në librezën ushtarake nuk ka të dhëna që të ketë shërbyer si husar.

Eprorët e tij ishin të gjithë të kënaqur me punën e tij. Ghilardi konsiderohej si një oficer me talent të jashtëzakonshëm. Për karakterin dhe aftësitë e tij shënohet: „*Zell në detyrë, me kërkesa për kualifikim më të lartë, shumë i zellshëm dhe ambicioz, suksesi është i sigurt, karakteri në zhvillim të mbarë, njeri i dashur e gazmor, këmbëngulës, shumë i aftë dhe i zgjuar.*” Ghilardi jetonte në gjendje të mirë financiare. Nuk ishte i martuar dhe në vitin 1910 e graduan nënkapiten.

Aventurieri: Shqipëri 1913–1914

Sipas të dhënave të Elsie-s, Ghilardi ishte ngatërruar në një aferë me bashkëshorten e një kolegu oficer dhe për këtë shkak, në fund të vitit 1912 ose në fillim të vitit 1913, u detyrua të largohej nga ushtria e përbashkët austro-hungareze. Pasi e braktisi ushtrinë, u nis për në Ballkan, ku në atë kohë kishte shpërthyer Lufta I Ballkanike. Karrierën ushtarake në Gadishull nuk e filloi në zonën shqiptare, por në Maqedoni, si anëtar i një çete maqedonase ose bullgare. Mundet që të ketë luftuar kundër çetave serbe. Në Shqipëri dëshmohet të ketë qenë në vjeshtën e vitit 1913, konkretisht në Vlorë, në krah të kreut të qeverisë, Ismail Qemalit.²²

Çfarë e joshi atë drejt Shqipërisë? Për këtë mund të bëhen vetëm supozime. Duke njohur personalitetin dhe fatin e mëvonshëm, ai do të ketë qenë në kërkim të aventurave, të ndonjë mundësie për të luftuar, por para së gjithash të *një atdheu të ri*. Një rol po aq të rëndësishëm mund të ketë luajtur edhe qëndrimi i tij armiqësor ndaj serbëve, sepse të dhënat e para për personin e tij shfaqen në periudhën e Luftës shqiptaro-serbe të vjeshtës së vitit 1913. Mundet që ta ketë prekur imazhi i veçantë që kishte Shqipëria asokohe në Austro-Hungari. Monarkia e Danubit, prej vitit 1896, e përkrahte aktivisht Lëvizjen Kombëtare shqiptare, dhe madje në territorin e shtetit të dyfishtë lindi edhe albanologjia si disiplinë më vete. Albanologët austro-hungarezë të asaj kohe e informonin rregullisht opinionin me publikime nëpër gazetat e përditshme vjeneze „*Reichspost*” dhe „*Vaterland*” dhe në të përjavshmen „*Die Zeit*”. Shtypi shpërndahej së pari përgjatë linjave hekurudhore, çfarë bënte që fëmijët e familjeve të punonjësve të hekurudhave, siç ishte Leopold Ghilardi, të rriteshin me njohuri të mëdha për botën.

Edhe pse nuk e dimë saktë se çfarë e shtyu Ghilardi-n drejt Shqipërisë, duhet thënë se qysh në momentin e mbërritjes ai la mbresën e një ushtaraku me bindje të qarta dhe gatishmëri për veprim. Vlen të përmendet gjithashtu edhe fakti se që kur u shfaq në Vlorë (në tetor 1913), ai gëzonte mirëbesimin e Ismail Qemalit. Qemali – sikurse edhe Ahmet Zogu – ishte rritur larg atdheut „nën hijen e Perandorisë Osmane“. Kjo ishte një nga arsytet se përse

²⁰ KA 1. Personalevidenzen – Qualifikationsliste, Kt. 792, Oberleutnant Leopold Ghilardi.

²¹ Österreichisches Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien (ÖHStA) PA XII/418/6e, Bericht von Thimczuk an Berchtold, Valona, 6.12.1913., No. 204/pol, Beilage.

²² ÖHStA 19. Nachlässe, Nachlass Kral, Kt. 4, X. Albanien dhe Elsie, A Biographical Dictionary, 167.

këta të dy u bënë personalitete të mbyllura, thuajse pa miq të ngushtë ose njerëz të besuar në qarqet shqiptare. Ghilardi pati dhuntinë e veçantë që të fitonte besimin e të dy këtyre udhëheqësve shqiptarë.

Lufta civile midis Ismail Qemalit dhe Esat Toptanit kishte nisur qysh në korrik të vitit 1913. Ajo nuk u shndërrua gjer në luftë të hapur, vetëm sepse shqiptarët e Kosovës, në shtator të vitit 1913, sulmuan zonat e aneksuara nga Serbia. Ministri i jashtëm i Austro-Hungarisë, konti Berchtold, i cili nuk kishte shumë besim te Ismail Qemali, ndërmori gjithçka për të forcuar imazhin e Qeverisë së Përkohshme të Vlorës si brenda ashtu edhe jashtë vendit. Për këtë, që nga mesi i korrikut, nga Austria dërgoheshin në Vlorë armatime dhe municione (Steyr, Skoda).

Krahas furnizimit me armë, në Shqipëri u shfaqën edhe oficerët e parë austro-hungarezë (krahas agjentëve të Shtabit të Përgjithshëm), që e kishin braktisur Ushtrinë e Përbashkët dhe donin të luftonin në shërbim të shtetit të ri. Ndonëse këta oficerë nuk ishin dërguar nga organet ushtarake të Monarkisë, shumica e tyre dërgonin në Vjenë raporte dhe nuk refuzonin madje as të përmbushnin lutjet e qeverisë austriake ose të Shtabit të Përgjithshëm. Prezenca dhe veprimtaria e tyre e detyronte shpesh qeverinë austriake të justifikohesh para Fuqive të Mëdha dhe aleatëve nga Ballkani.²³ Ndër oficerët e vetëdashësve shquhej padyshim figura e Leopold Ghilardi-t.

Ismail Qemali i hartoi planet për blerjen e armëve me ndihmën e Ghilardi-t. Dhe ishte Ghilardi ai, që porosi te fabrikat austriake të armëve mostra falas për kryetarin e qeverisë së Shqipërisë. Ish-nënkapiten donte të merrte pjesë edhe në organizimin e trupave ushtarake. Monarkia e Dyfishtë ishte me të vërtetë e interesuar që të forconte trupat e armatosura të qeverisë së Ismail Qemalit, por konsullatat dhe organet ushtarake e saj nuk mund të merrnin pjesë zyrtarisht në pazaret e blerjes së armëve dhe në organizimin e ushtrisë shqiptare. Kështu që figura e Ghilardi-t i erdhi Vjenës si me porosi.²⁴

Tre mitralozat “Steyr” (“ekzemplarë mostrash falas”) me municionin përkatës dhe armë të tjera mbërritën në Vlorë në nëntor 1913. Ghilardi filloi menjëherë me rekrutimin dhe trajnimin e vullnetarëve. Ismail Qemali ishte shumë i kënaqur me punën e tij, sepse, nëpërmjet konsullatës austro-hungareze në vend, bëri kërkesë që Ghilardi të emërohej zyrtarisht si instruktor në shërbim të qeverisë. Për miratimin e lutjes u angazhua, ndër të tjerë, edhe Heinrich Clanner von Engelshofen, i cili, duke qenë agjent i Shefit të Shtabit të Përgjithshëm, Conrad-it, e njihte dhe e vlerësonte Ghilardi-n prej më shumë se dymbëdhjetë vjetësh. Berchtold-i e shqyrtoi kërkesën por, për shkaqe ende të panjohura, nuk e miratoi.²⁵

Refuzimi nuk e shqetësoi aspak Ghilardi-n. Ai ndenji në Vlorë dhe vazhdoi veprimtarinë e vet: ngriti taborin e parë të mitralozave të Shqipërisë, për ta trajnuar dhe udhëhequr vetë. Clanner-i shkruante asokohe me dashamirësi: „*Ky aventurier zemërmirë, me atë uniformën e tij fantastike, e kishte së paku në rregull këtë forcë të vogël të armatosur shqiptare.*”²⁶

Me gjithë refuzimin nga Vjena, Ghilardi i qëndroi luajal Monarkisë. Nga njëra anë vazhdoi t'i dërgonte Vjenës raporte për gjendjen e shoqërisë shqiptare, nga ana tjetër t'i bombardonte me sugjerime qeverinë e Qemalit dhe qarqet ushtarake austro-hungareze.

²³ ÖHHStA PA XII/450/23e, Bericht von Hubka an Conrad, Cetinje, 10.10.1913, Res.Nr. 310.

²⁴ ÖHHStA Adm. Reg., Fach 94/12/10, Bericht von Giesl an Berchtold, Cetinje, 20.10.1913, No. 99. dhe Telegramm von Berchtold an Giesl nach Cetinje, Wien, 20.10.1913, No. 237.

²⁵ ÖHHStA PA XII/450/23a, Einsichtsstück des kuk KM, 12.12.1914, No. 17.910, Beilage: Bericht des Ritters Clanner von Engelshofen an das Evidenzbüro 23.11.1913. dhe KA Nachlässe, B 69, Nachlass Heinrich Clanner Ritter von Engelshofen, 2. Clanner: Von Duc (Durazzo) ins Mati-Gebiet gegen Dibra und zurück vom 21. Oktober bis 13. November 1913, Manuskript, 15 dhe 18; përkatësisht po aty. 4. Clanner: Nachtragsbericht über die in Albanien gemachten Beobachtungen (zusammengestellt 1943 nach vorhandenen schriftlichen Fragmenten), Manuskript, 1–2.

²⁶ KA Nachlässe, B 69, Nachlass Clanner, 2., 15.

Ghilardi-t i interesonte së pari ngritja e një ushtrie të pavarur shqiptare. Në fillim u angazhua që prodhimet e fabrikave austro-hungareze të zbonin nga Shqipëria konkurrencën italiane. Për këtë, sipas tij, ishte e nevojshme që trupat shqiptare në Vlorë të merrnin ekzemplarë të tjerë mostrash falas, që të kishin mundësi të njiheshin me armët e Steyer-it dhe topat e Skoda-s.²⁷ Kjo ide e tij u mbështet nga Paul Siebertz-i, i cili ishte i vetmi sipërmarrës i madh austriak, që vepronte në Shqipërinë e Jugut që nga viti 1903 (krahas një hoteli, ai kishte edhe një shtypshkronjë dhe një dyqan i madh me artikuj austriakë.²⁸ Ghilardi sugjeronte që edukimin e forcave të armatosura ta bënin oficerë austriakë, hungarezë ose kroatë.²⁹

Në dhjetor 1913 tabori i mitralozave të Ghilardi-t kishte mbi 300 vetë. Ata quheshin xhandarë, por faktikisht ishin stërvitur për ushtarë. Në vitin 1914, Qeveria e Vlorës donte ta përdorte taborin kundër trupave greke/epirote. Asokohe Ghilardi gëzonte besim absolut te Ismail Qemali. Kjo arrinte deri aty sa ish-nënkapiteni i ushtrisë austro-hungareze të banonte në shtëpinë e kryetarit të qeverisë.³⁰

Në kapërcyell të viteve 1913/1914, Qemali e kishte pushtetin vetëm formalisht. Me gjithë vendimet e Londrës dhe protestat e vazhdueshme të Austro-Hungarisë, shteti i ri në këtë periudhë drejtohej nga Komisioni Ndërkombëtar i Kontrollit (KNK), i cili përbëhej nga të deleguarit e Fuqive të Mëdha dhe nga një anëtar shqiptar.³¹

KNK, në seancën e 2 janarit 1914, vendosi që vendin e trupave greke që po tërhiqeshin nga Shqipëria e Jugut, ta zinin forcat shqiptare të rendit. Xhandarët ishin nën komandon e oficerëve holandezë dhe shqiptarë (meqenëse Vendet e Ulëta kishin kërkuar në Londër që të organizonin xhandarmërinë shqiptare). Ata u dërguan në Jug në tri kolona: kolona e parë (me rreth 1000 vetë dhe dy mitraloza) u nis nga Vlora nëpërmjet Tepelenës në drejtim të Gjirokastrës dhe Delvinës, 180 xhandarë u dërguan nga Berati për në Përmet dhe Leskovik, radhët e të cilëve do të plotësoheshin me vullnetarë lokalë. Kolona e tretë, afro 150 vetë, u nis për në Korçë. Në Elbasan asaj do t'i bashkoheshin 300 vetë. Në mbledhjen e KNK u zhvillua një debat i gjallë nëse lejohej Ghilardi, „si oficer austriak”, të merrte pjesë në këtë aksion. Si përfundim, meqenëse ai ishte larguar nga ushtria austro-hungareze, e lejuan të merrte pjesë në marshimin e Korçës me 150 burrat e tij – nën komandon e majorit Snellen dhe kapitenit Doorman.³² Ndonëse në letër këta trupa udhëhiqeshin nga dy oficerët holandezë, komandant faktik i tyre u bë Ghilardi: ai kishte njohuritë e duhura për terrenin dhe përvojën e komunikimit me shqiptarët. Nga Elbasani ai shkroi raportin për kolonelin de Veer,

²⁷ ÖHHStA Adm. Reg., Fach 94/12/10, Abteilung 7./KM, Bemerkung zu Präs.Nr. 18299-1913. dhe Telegramm von Thimczuk, Valona, 8.12.1913, No. 976.

²⁸ Shqiptarofili Paul Siebertz ishte edhe botues i revistës vjeneze „Das Vaterland”, dhe ka shkruar edhe një libër për Shqipërinë me titull „Albanien und die Albanesen” [Shqipëria dhe shqiptarët]. (Wien, 1910).

²⁹ „Në këtë raport [të Ghilardi-t; shën. i autorit] thuhet, se nëse në xhandarmarinë shqiptare do të futeshin edhe oficerë austro-hungarezë, këta duhet të ishin kryesisht gjermanisht-, hungarisht- dhe kroatishtfolës, sepse maxharët dhe kroatët shiheshin me shumë simpati në Shqipëri. Oficerë ortodoksë serbë dhe oficerë të besimit greko-lindor ishin krejt të padëshirueshëm në Shqipëri, sepse ata konsideroheshin si serbë dhe rrjedhimisht armiq të betuar të Shqipërisë.” ÖHHStA Adm. Reg., Fach 94/12/10, Kopie pro actis, KM, Präs.Nr. 18299/19/2-1 von 1913.

³⁰ ÖHHStA PA XII/418/6e, Bericht von Thimczuk an Berchtold, Valona, 6.12.1913, No. 204/pol. dhe KA Nachlässe, B 1450 – Nachlass Conrad von Hötzendorf, Akt. 102, Brief von Berchtold an Conrad, Wien, 16.4.1914, Nr. 1643, Beilag: Berichte des k.u.k. Hauptmanns Oskar Rosman, 15.

³¹ Sipas „Statut de l’Albanie”, që ishte miratuar më 29 korrik 1913, Komisioni kishte vetëm të drejta mbikqyrëse, por jo pushtet administrativ ose qeverisës. Por interpretimi juridik i Fuqive të Antantës dhe praktika e Italisë bënë që ky i fundit të bëhej realitet. Teksti i statutit u publikua nga: Amedeo Giannini, La questione albanese. Roma 1925, 95.

³² Arkivi i Institutit të Historisë të Akademisë të Shkencave, Tiranë (AIHASH), Fondi i Arkivit të Londrës (FO 320) – A 47, Proces-verbalet e viteve 1913-14, F.336. 42. seanca, 2.1.1914 dhe Romeo Gurakuqi, Principata e Shqipërisë dhe Mbretëria e Greqisë 1913–1914. Tirane 2011, 133.

Kryekomandantin e Xhandarmërisë,³³ mbi gjendjen që mbizotëronte në qytet. Sjellja e tij gjatë marshimit ia rriti autoritetin te kolegët e huaj.³⁴

Repartet e xhandarmërisë shqiptare mbërritën në Korçë në fund të shkurtit.³⁵ Ndonëse në këtë moment qyteti duhej të ishte evakuuar, gjenerali Papoulas (Kryekomandant i Forcave të Rregullta Greke) dhe koloneli Contoules (Komandanti vendor i komitëve grekë dhe epirotë) ishin ende në qytet. Pas lajmit për afrimin e forcave shqiptare, trupat e rregullta të Athinës u larguan nga qyteti, por Contoules-i u përpoq të bënte qëndresë. Nuk mund të thuhet dot nëse veprimi kishte me kokë të vet apo me urdhër; fakt është se Ghilardi me 150 burrat e repartit të tij u shkëput nga Snellen-i dhe Doorman-i, sulmoi qytetin dhe në betejë rrugësh filloi zbatimin e njësisë të parregullta epirote nga vendi. Pastaj çetat greko-epirote, me urdhër të Snellen-it, u ndoqën nga Ghilardi dhe Doorman-i deri në Leskovik.³⁶

Ghilardi do ta ketë bërë në mars 1914 betimin e besnikërisë ndaj Wilhelm von Wied-it, sundimtarit të përzgjedhur nga Fuqitë e Mëdha dhe të emëruar nga shqiptarët. Princ Wied-i ia lejoi Ghilardi-t komandon mbi repartin e mitralozave të organizuar prej tij.³⁷ Nënkapiteni e shpërbleu mirëbesimin: ai i zoi të tëra forcat greke nga zona e Korçës. Do të kenë qenë edhe arritjet e Ghilardi-t, që e bënë Myfit Libohovën, anëtarin shqiptar të KNK, që më 11 prill 1914 t'i propozonte Wied-it: se nga 10 oficerë italianë dhe austro-hungarezë do të mjaftonin për ta pastruar të gjithë Shqipërinë e Jugut nga forcat armiqësore. Propozimi i Myfit beut si përfundim u hoq nga rendi i ditës për shkak të mospërputhjeve midis princit dhe ministrit të tij Esat Toptani.³⁸

Në maj 1914, Ghilardi luftoi kundër forcave greke në zonën e Gramozit. Veprimtarinë e tij në këtë zonë e njohim nga një letër drejtuar Clanner-it. Nga letra del në pah një lidhje shoqërore midis dy oficerëve („Shumë i dashur shok lufte”). Nënkapiteni raportonte se luftonte që prej katër ditësh kundër mbifugisë, që e sulmonte në një qafë mali, ku, krahas trupave të veta, mund të llogariste edhe me mbështetjen e xhandarëve të princit, që kishin ardhur nga Durrësi, nën drejtimin e komandantit gegë Cenal Adylit. Ghilardi i përshkruan kundërshtarët e tij epirotë si “grabitqarë”, “të përbetuar për t'i shkatërruar shqiptarët” dhe që i sulmonin dislokimet e tij “nga Zagoria, Pelekati dhe Micotlavei”. „Sikur të kisha vetëm 5000 mauzerë” – shkruan nënkapiteni – „do të kisha dëbuar shumë prej tyre”. Bie në sy, se Ghilardi në letrën e tij shpesh përmend Zotin („për Zotin”, „pasha Zotin”) dhe disa herë përdor fjalë të ngrohta për *sundimtarin*, Wied-in. Ai shkruan edhe disa radhë komentuese për veprimtarinë e Esat Toptanit dhe thotë se ky po përfitonte nga lufta që po bën tani Austro-Hungaria për Shqipërinë.³⁹

Në qershor 1914, në Shqipërinë e Mesme plasi kryengritja, që, bashkë me sulmet e reja të trupave greke, e detyroi princ Wied-in të jepte dorëheqje. Në Durrës (ku kishte selinë Wied-i), komandanti holandez i forcave lokale, majori Thomson, i cili kishte zbuluar se nëpunësit e konsullatës italiane dhe oficerët komunikonin me sinjale dritash me kryengritësit sulmues, donte të dëbonte nga qyteti jo vetëm italianët e zënë në flagrancë, por, për shkak të paritetit midis Austro-Hungarisë dhe Italisë, edhe Clanner-in dhe Ghilardi-in. Por kjo nuk u

³³ Willem de Veer (1857–1931): kolonel holandez, më pas gjeneral i xhandarmërisë shqiptare. Elsie, A Biographical Dictionary, 109–110.

³⁴ ÖHHStA PA XIV/58/10, Albanien: Jan.-März 1914 (pallium = dosje), Telegramme von Petrovic, Valona, 13.1.1914., No. 2114 dhe 20.1.1914, No. 2990.

³⁵ Jan Fabius, Met Thomson in Albanie, Maastricht 1964, 25 dhe Garrit T. A. Goslinga, The Dutch in Albania (2.), Shëjzat 1971/7–9, 224, 230.

³⁶ Pyrrhus J. Ruches, Albania's Captives. Chicago 1965, 89; Elsie, A Biographical Dictionary, 167–168 dhe Pearson, Albania, Vol. 1., 59; Goslinga, The Dutch in Albania (2.), Shëjzat 1971/7–9, 230–231.

³⁷ KA 1. Personalevidenzen, Kt. 792, Ghilardi, 2. dhe Swire, King Zog's Albania, 158.

³⁸ ÖHHStA PA XIV/60/20, Telegramm von Löwenthal, Durazzo, 11.4.1914, No. 1526.

³⁹ KA Nachlässe, B 69, Nachlass Heinrich Clanner Ritter von Engelshofen, 10. Konvolut Korrespondenzen (vornehmlich 1913/1914), Brief 9.: Ghilardi an Clanner, 12.5.1914, vv. 4.

bë, sepse Thomson-i, në rrethana të rrëmujshme, do të binte së shpejti si hero, ndërsa kryengritësit po përparonin në një afërsi që bëhej gjithnjë e më kërcënuese.

Më 6 korrik 1914 u rrëzua Korça. Sipas raportimeve të oficerëve holandezë të xhandarmërisë, qyteti u sulmua jo vetëm nga komitët epirotë, por edhe nga forcat e rregullta greke me mbështetje të fuqishme artilerie. Gjatë betejës ra rob një oficer i xhandarmërisë shqiptare, por pjesa më e madhe e trupave arriti të arratisesh. Luftimet u zhvendosën në zonën përreth Tepelenës dhe Këlcyrës.⁴⁰ Mbi betejën dhe shkaqet e humbjes së saj kemi në dispozicion si raportimet holandeze, ashtu edhe shënimet Ghilardi-t.

Shkaqet më të rëndësishme për disfatën, sipas komandant-majorit Snellen, nënkapitenit Malinkrodt dhe togerit Doorman, ishin: shfaqja e ushtrisë greke, tradhtia dhe gjendja e demoralizuar e forcave shqiptare. Rrethimi filloi më 2 korrik, kur u sulmua dhe u masakrua në masë të madhe batalioni shqiptar i Izet Zavalanit, teksa shkonte në Starovë. *Sulmuesit shqiptarë* udhëhiqeshin nga dy ish-oficerë xhandarmërie, Agush Çausi dhe Ethem beu, të cilët kishin kaluar nga Wied-i te Esati. Snellen e organizoi kështu qëndresën ndaj tyre: nga kahu i Devollit, qyteti (nga ana e jashtme e mureve) u mbrojt nga Ghilardi; nga jugu (nga Vodica) ishin 300 xhandarë dhe redifë gegë në gjendje gatishmërie, ndërsa nga lindja (Nikolica) 200. Në qytet gjendeshin forcat kryesore të udhëhequra nga nënkapiteni Malinkrodt, me 600 vetë. Snellen-i u përpoq të hynte në negociata me gjeneralin Vardas, që kryesonte sulmuesit, dhe më 4 korrik u dërgoi mbrojtësve një ultimatum. Gjenerali dha vetëm 24 orë kohë për largimin nga Korça. Oficerët holandezë do të përfaqësoheshin në negociata nga Doormann-i, por oficeri i lartë grek e shmangu takimin. Forcat epirote filluan sulmin në mëngjesin e 6 korrikut dhe së bashku me njësitë e ushtrisë greke, që ndërkohë kishin mbërritur, i dëbuan forcat shqiptare nga qyteti. Trupat që në jug kishin marrë pozicione mbrojtëse u tërhoqën pa luftë, ndërsa forcat e Malinkrodt-it u arratisën me gjëmimin e topave të parë: nga 600 burra, atij i mbetën vetëm 20. Popullsia e qytetit nuk ishte e gatshme të merrte pjesë në mbrojtje. Natën e 6 korrikut, holandezët vendosën ta evakuojnë qytetin, madje ata donin të linin aty edhe mitralozat dhe topat. Ghilardi, i cili në atë moment sapo hyri në qytet, nuk iu bind urdhrit, së bashku me 50 xhandarët e tij i siguroi armët në përleshje të rënda dhe u tërhoq në drejtim të Beratit. Mbas mbërritjes së tyre në Vlorë, holandezët i raportuan edhe konsullit austro-hungarez për ngjarjen. Konsulli shënoi në raportin e tij: „*Tre holandezët u shprehën plot nderim për trimërinë e Ghilardi-t dhe deklaruan se ushtria austro-hungareze mund të ishte krenare për të.*“⁴¹

Me lutje dhe kërkesë të Mayrhauser-it, Ghilardi hartoi një raport të hollësishëm mbi rrethimin.⁴² Nënkapiteni konfirmoi të dhënat e holandezëve, se në luftime merrnin pjesë edhe oficerë dhe trupa të ushtrisë së rregullt greke. Sipas Ghilardi-t, veprimet e oficerëve që morën pjesë në mbrojtje ishin kundërthënëse. Komandant ishte majori Snellen von Vollenhofen, i cili bëri gjithçka që kishte në dorë dhe që ishte e mundur; prandaj ai nuk e meritonte të quhej përgjegjësi kryesor për disfatën: punoi ditë dhe natë për të organizuar qëndresën, ndonëse ishte i plagosur. Por majori holandez nuk ishte i përshtatshëm për këtë detyrë, ai kishte dhënë shumë urdhra të gabuara. Në një çast të trishtuar Snellen-i e kish përkeqësuar gjendjen, që ishte se ishte e vështirë, me fjalët: „*Unë kam ardhur të organizoj xhandarmërinë e Shqipërisë e jo të bëj luftë!*“ Oficerët e tjerë, Malinkrodt-i dhe Doorman-i, ishin treguar tejet indiferentë. Ndër oficerët shqiptarë kishte pasur një sërë konfliktesh dhe në disa raste ata kishin sabotuar urdhrat e njëri-tjetrit. Shumë syresh ishin bërë tradhtarë. Kishte pasur probleme me xhandarët

⁴⁰ ÖHStA PA XIV/64/26, Telegramm von Kral, Durazzo, 9.7.1914, No. 1858.

⁴¹ ÖHStA PA XIV/64/26, 1914.07.10. (pallium), Bericht von Mayrhauser an Löwenthal, Valona, 10.7.1914, No.11/P. Për veprimtarinë e Ghilardi-t në Korçë shkruan dhe Duncan Heaton-Armstrong, *The Six Month Kingdom. Albania 1914*. London 2005, 46.

⁴² ÖHStA PA XIV/64/26, Varia, Bericht von Mayrhauser an Berchtold, Valona, 26.7.1914, No. 21/P., Beilag: Bericht von Ghilardi über die Belagerung Korcas, 22.7.1914, 1–4.

që nuk kishin pranuar të zbatonin urdhrat e të gjithë oficerëve shqiptarë. Nga radhët e vetëdashësve kishin refuzuar t'i bindeshin Snellen-it edhe vllahët – nën komandon e Ghilardi-t ata do të kishin luftuar me dëshirë.

Më 2 korrik 1914 Ghilardi ndodhej jashtë qytetit, afër Sinicës. Nën komandën e tij ishin 235 xhandarë dhe 31 kalorës; kishte edhe katër mitraloza. Më 5 korrik nënkapiteni mori përsipër edhe mbrojtjen e fshatit Zvezdë, komandanti shqiptar i të cilit, majori Ali Fehmiu, (së bashku me 250 burrat e tij dhe 300 vetëdashës) kishin kaluar në anën e kryengritësve esatistë [Esat Toptani]. Lajmit për rrëzimin e qytetit, më 6 korrik, Ghilardi iu përgjigj duke mos iu bindur urdhrat për zmbropsje. Ai shkoi në Korçë ku luftonin dhjetëra burra të tij. Ghilardi arriti t'i nxirrte nga qyteti edhe këta ushtarë dhe mitralozat dhe topat e lartpërmendur. I pyetur nga konsulli Mayrhauser, nënkapiteni shkruante në raportin e tij, se qyteti ishte plaçkitur qysh para epirotëve nga trupat shqiptare që po zmbropseshin (nga xhandarët dhe vetëdashësit gegë që kishin mbrojtur zonën jugore). Ghilardi e mbyllte raportin me fjalët se nuk mund t'i jepte përgjigje pyetjes nëse do të mund ta mbronte qytetin në vijim, sepse nuk kishte qenë aty gjatë orëve të fundit.

Si pasojë e pushtimit grek u arratisën disa dhjetëra mijëra njerëz përgjatë Vjosës në drejtim të Vlorës. Shumica e tyre kishin si synim Fierin dhe Beratin. Që nga mesi i korrikut anëtarët e qeverisë, Aziz Pashë Vrioni dhe Myfit Libohova, kishin ngarkuar Bektash Cakranin dhe Leopold Ghilardi-n me organizimin e qëndresës në Fier dhe Berat.⁴³ Si përfundim, u arrit të mbrohej Berati. Forcat greke rrethuan për dy ditë me radhë citadelën e mbrojtur nga Ghilardi dhe së fundi u tërhoqën. Shkaku kryesor i kësaj tërheqjeje ishte se në luftimet kundër rrethuesve ishin përfshirë edhe myslimanët e qytetit. Më parë trupat epirote i kishin shkretuar të gjitha fshatrat myslimane, çfarë i kishte acaruar marrëdhëniet mes myslimanëve dhe ortodoksëve.⁴⁴

Por Ghilardi nuk ndenji në Berat. Më 14 korrik u nis në drejtim të Vlorës dhe ndenji në gatishmëri lufte në pjesën veriore të lumit Vjosë. Në atë kohë ai kishte 357 xhandarë të stërvitur, pesë mitraloza dhe një top me municion të mjaftueshëm. Por, nisur nga forca e armikut, ai i mendonte se trupat e veta nuk mjaftonin dhe kërkonte për t'u mbrojtur trupa përforcues dhe dy-tremijë napolona ari për t'u mbrojtur.⁴⁵

Më 16 korrik 1914, koncepti mbrojtës i Vlorës u ndryshua. Forcat shqiptare të rendit luftonin deri në atë moment si kundër trupave greko-epirote, ashtu edhe kundër kryengritësve. Por prijësit e qytetit vendosën tani t'i përdornin forcat e veta vetëm kundër kryengritësve. Shkak për këtë ishte shfaqja në qytet e Ismail Qemalit. Qemali dhe përfaqësuesi i qeverisë, i cili ishte i pari i qytetit, „*kishin shpresa të mëdha te Ghilardi, i cili edhe mua më la përshtypjen e një oficeri të vërtetë, ambicioz dhe entuziast. Ai gëzon autoritet te madh te njerëzit, ata kërkojnë enkas të shkojnë direkt në detashmentin e tij.*”⁴⁶ Ghilardi e shtoi forcën e trupave që mbronin Vjosën me xhandarët që ishin stacionuar në qytet duke arritur në 650 vetë. Pastaj i kërkoi Vjenës para dhe municion me anë të komandantëve të anijeve luftarake austro-hungareze të ankoruara në port. Vjena i dërgoi 40 000 franga për furnizimin e refugjatëve dhe për municion për mitralozat dhe topin. Nënkapiteni e arriti këtë duke hapur

⁴³ ÖHHStA PA XIV/62/26, 1914.06.09. (pallium), Telegramm von Löwenthal, Durazzo, 9.6.1914, No. 1503. dhe Historia e popullit shqiptar 3, 66. Shih edhe: Heaton-Armstrong, The Six Month Kingdom, 131.

⁴⁴ ÖHHStA PA XIV/64/26, Bericht von Mayrhauser an Löwenthal, Valona, 9.7.1914, No. 10; po aty 10.7.1914. (pallium), Telegramm von Mayrhauser, Valona, 10.7.1914, No. 1971. dhe Telegramm von Kral, Durazzo, 10.7.1914, No. 2048; gjegjësisht po aty 11.7.1914. (pallium), Telegramm von Mayrhauser, Valona, 11.7.1914, No. 2034.

⁴⁵ ÖHHStA PA XIV/64/26, 1914.07.14. (pallium), Telegramm von Löwenthal, Durazzo, 14.7.1914, No. 2575; pa aty. 1914.07.16. (pallium), Telegramme von Löwenthal, Durazzo, 16.7.1914, No. 2791 dhe No. 2768; gjegjësisht po aty Telegramme von Mayrhauser, Valona, 16.7.1914, No. 2821 dhe No. 2868.

⁴⁶ ÖHHStA PA XIV/60/19, Bericht des S.M.S. Turul an die Marinesektion, Durazzo, 19.7.1914, Res.No. 185.

fjalë se nëse forcat e Wied-it do të pësonin disfatë buzë Vjosës, atëherë Qemali do të proklamonte menjëherë pavarësinë e Shqipërisë së Jugut.⁴⁷

Më 25 korrik u shfaq në Vlorë një mysafir i paparalajmëruar: Princ Wied-i me shpurën e vet. Popullsia e pritë me gëzim të madh. Wied-i solli ndihma për refugjatët, por shumë shpejt u bë e qartë se ai nuk mund ta mbështesë mbrojtjen e armatosur. Nuk mund të ofronte as oficerë, sepse komandantët holandezë të xhandarëve ishin krejt të demoralizuar dhe kishin filluar të organizonin kthimin. Princi thirri në audiencë dy heronjtë e Korçës, Ghilardi-n dhe një komandant amerikan të vetëdashësve, Spencer-in. Mbasi dy oficerët i raportuan për zhvillimet në Jug të Shqipërisë, Wied-i ua u shpreh me mirënjohje dhe fjalë të ngrohta për trimërinë dhe meritat e tyre. Nuk i kishte ç'të bënte tjetër, sepse në këtë moment vetëm trupat e dy oficerëve të huaj mbanin të bllokuar rrugën e kryengritësve në Jug.⁴⁸

Është e rëndësishme të theksohet se simpatitë e Ghilardi-t për Shqipërinë ishin të padiskutueshme, por për mënyrën e të menduarit të tij flasin disa detaje të kësaj intermexoje të shkurtër: Mundet që gjatë muajve të verës së vitit 1914 ai të ketë fshehur në zonën e Himarës, diku përreth Qafës së Llogorasë, një pagur të madh ushtrie me „7500 shufra ari”. (Aq mirë e kishte fshehur atë thesar sa që më 1931 as vetë nuk e gjeti dot ...) ⁴⁹

Më 25 korrik Ghilardi shkoi te konsulli Mayrhauser me një plan aventurier. Me këshillën e një miku, një prijësi të një bande bullgare (Atanas Nasess), i cili kishte luftuar me të në Korçë, e luti Vjenën që të përdorte lidhjet e saj dhe para për të nxitur një konflikt në zonat maqedonase të pushtuara nga grekët, një luftë bandash kundër grekëve. Kjo do ta lironte frontin e Shqipërisë së Jugut dhe do të mundësonte zmbarsjen e trupave epirote. Për shkak të komplikimeve të pritshme ndërkombëtare, Vjena e refuzoi këtë propozim.⁵⁰

Në gusht, luftimet përgjatë vijës së Vjosës erdhën duke u ashpërsuar.⁵¹ Mbrojtja e bregut verior vijoi edhe pas largimit të Wied-it, në shtator. Informacionet e fundit për veprimtarinë e Ghilardi-t në vitin 1914 janë nga muaji tetor: në krye të 12000-15000 burrave dhe me ndihmën e Clanner-it dhe majorit shqiptar Besim bej Koka, ai luftoi me sukses kundër kryengritësve.⁵² Në raportin e Clanner-it për këtë ngjarje, ai citon një fjalë të rëndësishme të Ghilardi-t, të cilin ai në fakt e kishte thënë në lidhje me largimin e Wied-it, por që tregon shumë edhe për raportin e tij të mëpasshëm me Zogun: „*Shqipërisë i mungon një burrë!*”⁵³

⁴⁷ ÖHHStA PA XIV/60/19, Bericht des S.M.S. Turul an die Marinesektion, Durazzo, 19.7.1914, Res.No. 185. Për mbrojtjen e vijës së Vjosës shih edhe ÖHHStA PA XIV/50/3, Juni-Juli (Pallium), Telegramm von Mayrhauser, Valona, 18.7.1914, No. 3183; po aty. XIV/65/26, 20.07.1914. (pallium), Bericht des Kreuzerflottilienkommandos an die Marinesektion, Durazzo, 20.7.1914, OK/MS.Nr. 3037 dhe KA MKSM, Kt. 14/1-18/1 (1914), 18-1/7- de 1914, Telegramm des I. Kreuzerflottilienkommandos an die Marinesektion, 18.7.1914, OK/MS.Nr. 3013; përkatësisht Pearson, Albania, Vol. 1., 74.

⁴⁸ ÖHHStA PA XIV/53/3/1, 6. März – 31. August (pallium), Bericht von Mayrhauser an Löwenthal, 26.07.1914, No. 18/P dhe po aty XIV/55/4, Jänner 1914 – Schluß (pallium), Bericht von Loewenthal an Berchtold, Durazzo, 27.07.1914, No. 60/P; Heaton-Armstrong, The Six Month Kingdom, 151 dhe Pearson, Albania, Vol. 1., 76.

⁴⁹ Swire, King Zog's Albania, 159.

⁵⁰ ÖHHStA PA XIV/50/3, Grenzbestimmungen Albaniens gegen Griechenlands, Juni-Juli (Pallium), Telegramm von Mayrhauser, Valona, 25.07.1914, No. 5075 dhe Bericht von Mayrhauser an Berchtold, Valona, 26.07.1914, Z.20./P. [es ist gut so; statt No. steht es Z.20./P (als Signatur) in dem Dokument]

⁵¹ ÖHHStA PA XIV/50/3, Grenzbestimmungen, Pallium 2. (Augustus-Oktober), Telegramm von Mayrhauser, Valona, 25.08.1914, No. 7315; po aty XIV/55/4, Jänner 1914 – Schluß (pallium), Bericht von Mayrhauser an Berchtold, Vlorë, 03.08.1914, Z. 29/P dhe 32026, Nr. 36. Brief von Lamb an Grey, 15.08.1914, Durrës, No. 151. Në: Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët (janar – dhjetor 1914) II. Përgatiti: Valentin Duka. Tiranë 2012, 612.

⁵² ÖHHStA PA XIV/65/26, Varia, Telegramm von Mayrhauser, Valona, 03.09.1914, No. 3095; KA Nachlässe, B 69, Nachlass Johann Glasner, Glasner: Bericht, 15–16 dhe KA Zentralstellen, AOK-Evidenzbureau, Kt. 3498. (1914-5), Albanien 1914, Bericht über Albanien. Bericht von Clanner an den Generalstab, Valona, 01.10.1914, 19.

⁵³ KA Zentralstellen, AOK-Evidenzbureau, Kt. 3498. (1914-5), Albanien 1914, Bericht über Albanien. Bericht von Clanner an den Generalstab, Valona, 01.10.1914, 19.

Komandant i çetave austro-hungareze-shqiptare: 1915-1918

Që në fillim të Luftës Botërore, oficerët e Shtabit të Përgjithshëm austro-hungarez, u shfaqën në Shqipëri për të shqyrtuar sesi t'i angazhonin çetat shqiptare kundër ushtrisë serbe.⁵⁴ Ndonëse shqiptarët u treguan të gatshëm për betejë, ky plan u realizua vetëm në vitin 1915. Shtabit të Përgjithshëm iu desh ca kohë derisa të kuptonte se për realizimin e synimeve u nevojitej ndihma e konsullatës kryesore të Shkodrës dhe e përfaqësuesve me emër të albanologjisë austro-hungareze. Sepse shqiptarët ishin mësuar që monarkia të komunikonte me ta nëpërmjet këtyre dy kanaleve.

Për formimin e çetave, krahas ndihmesës së albanologëve, ishin të dobishme edhe përvojat e oficerëve që kishin qenë në Shqipëri në periudhën midis viteve 1912 dhe 1914. Këshillat e tyre rezultuan të vlefshme: duke i njohur vendin dhe njerëzit, ata këshilluan që çetat shqiptare të formoheshin mbi bazë konfesionale dhe që të merreshin parasysh aspektet fetare edhe në përzgjedhjen e vendit të operimit!⁵⁵

Udhëheqja e ushtrisë Monarkike formoi tri çeta: dy myslimane dhe një katolike. Njësia e parë myslimane u mbush me vullnetarë nga zona midis Prishtinës dhe Prizrenit (afro 1000 burra). Komandanti i tyre ishte inxhinieri Karl Steinmetz, i cili i kishte pasuruar dijet albanologjike, ndër të tjera, edhe me kronika udhëtimesh⁵⁶ dhe kishte punuar në Shqipëri në periudhën e princ Wied-it. Çeta e Steinmetz-it u nis në drejtim të Podgoricës. Njësia e dytë myslimane (edhe kjo me përafërsisht 1000 burra) ishte nën urdhrat e nënapitenit Hubert Hässler⁵⁷, i cili në vitin 1914 kish luftuar në Durrës në anën e princ Wied-it. Hässler-i u dërgua nga Dibra drejt frontit në afërsi të Krujës. Çeta e tretë, çeta katolike (me 300 burra) ishte nën komandën e hungarezit Ferenc Nopcsa, i cili kishte për detyrë të vepronte në zonën e Shkodrës dhe të Lezhës. Pajimi i tri çetave me armatim u bë nga njëra anë me arsenalin e armëve që kishin vetë shqiptarët, nga ana tjetër me armët që ishin marrë si plaçkë lufte nga betejat me serbët. Krahas këtyre tri çetave, luftonte edhe një çetë ortodokse nga Korça, mercenare e Austro-Hungarisë, e cila me Salih Butkën kishte një shqiptar në krye.⁵⁸

Marrëdhëniet e këtyre tri çetave me kreun e ushtrisë austro-hungareze nuk ishin të patrazuara. Pagesave e rrogave sillte herë pas here probleme administrative dhe ishte zanafillë e shumë konflikteve.⁵⁹ Një tjetër çështje problematike ishte se veprimtaria e tyre nuk u koordinua me detyrat luftarake të regjimenteve austro-hungareze. Veç kësaj, shqiptarët nuk pranuan të hiqnin dorë as gjatë Luftës Botërore nga e drejta e tyre për t'i zgjedhur vetë prijësit. Por as oficerët austro-hungarezë nuk ishin dakord që çetat ta ndryshonin stafin vazhdimisht. Çeta që kishte qenë në fillim nën komandon e Hässler-it dhe vepronte në zonën Durrës–Tiranë–Krujë–Elbasan, me kalimin e kohës u shndërrua në një bandë maqedonase/bullgare (prijës i maqedonasve/bullgarëve ishte shqiptari Irfan bej Ohri). Fati i

⁵⁴ Për qëndrimin e përgjithshëm të Monarkisë austro-hungarez ndaj Shqipërinë në Luftën Botërore shih Marvin Benjamin Fried, *The Cornerstone of Balkan Power Projection: Austro-Hungarian War Aims and the Problem of Albanian Neutrality, 1914–1918*, *Diplomacy & Statecraft* (23/3) 2012, 424–445. Për rekrutimin dhe organizimin e çetave shqiptare shih Heinrich MAST, *Die albanischen Freischaren im Verbands der österreichisch-ungarischen Armee 1916–1918*. KA Nachlässe, B 990, Nachlass Heinrich Mast, 12, 73.

⁵⁵ Helmut Schwanke, *Zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Militärverwaltung in Albanien (1916–1918)*. Wien 1982, 75.

⁵⁶ Karl Steinmetz, *Eine Reise durch die Hochländergaue Oberalbanien*. Wien-Leipzig 1904; *Von der Adria zum Schwarzen Drin*. Sarajevo 1908, dhe *Ein Vorstoß in die nordalbanischen Alpen*. Wien-Leipzig 1905.

⁵⁷ Dosja personale e Hässler-it shih KA 1. Personalevidenzen Qualifikationslisten, Kt. 979, Oberleutnant Hubert Hässler.

⁵⁸ Schwanke, *Zur Geschichte*, 76, 79–80.

⁵⁹ Franz Baron Nopcsa, *Reisen in den Balkan. Die Lebenserinnerungen des Franz Baron Nopcsa*. Eingeleitet und herausgegeben von Robert Elsie. Pejë 2001, 420–460.

këtyre tri çetave të formuara në Kosovë⁶⁰ u vulos si përfundim për dy arsye: shumica e ushtarëve shqiptarë, pas disa javësh lufte, mori rrugën e kthimit bashkë me pengjet e luftës dhe kafshët ngarkuese që ishin pronë e Ushtrisë së Përbashkët Austro-Hungareze. Së dyti, u pa se një pjesë e oficerëve austro-hungarezë, sidomos Ferenc Nopcsa, ishin të papërshtatshëm për të drejtuar çetat shqiptare. Ky i fundit, me karakterin e tij intrigant dhe nëpërmjet aksionesh politike për qëllime private, shkaktonte aq konflikte dhe tensione të panevojshme sa që kreu i ushtrisë austro-hungareze, në mars 1916, u detyrua ta dëbonte nga Shqipëria. Pjesët e mbetura nga çetat që luftonin në Shqipërinë e Mesme u bënë bashkë dhe u bazhuan në zonën e Fierit me trupat e atij oficeri që dinte t'i zotëronte shqiptarët: shumica e çetave shqiptare që ishin në shërbim të Austro-Hungarisë në pranverën e vitit 1916 hyri nën komandën e Leopold Ghilardi-t.⁶¹

Nga fundi i vitit 1914, Leopold Ghilardi shkoi në zonat e Shqipërisë së Veriut dhe në vitin 1915 u nis për Maqedoni. Atje u bë prijës i një çete maqedonase/bullgare.⁶² Ishte në krye të kësaj njësie edhe kur ndiqte “me ngulm dhe pa mëshirë” forcat serbe që zmbropseshin.⁶³ Kur mësoi se ushtria austro-hungareze po përgatitej të hynte në Shqipërinë e pavarësuar vetëm në vitet 1912-1913, u regjistrua te Komanda e Korpusit VIII në Prizren ose Gjakovë, me shpresë që të kthehej edhe ai vetë. Gjenerali von Scheuchenstuel e ngarkoi me ngritjen e një çete shqiptare. Brenda një kohe të shkurtër Ghilardi arriti të rekrutonte 500 burra. Gjatë fushatës së Shqipërisë kjo mbeti trupa e vetme shqiptare, që mund të përdorej pa ndërprerje dhe që mund t'i plotësonte të gjitha pritshmëritë e lidhura me të.⁶⁴

Në janar 1916, trupa e re, sipas urdhrit të ri, u nis në drejtim të Shqipërisë së Mesme – duke ndjekur njësitë e Hässler-it dhe Nopcsa-s. Gjatë rrugës Ghilardi i stërviti burrat e tij dhe u mësoi atyre disiplinën ushtarake. Njësisë së tij iu bashkua në Mat edhe 20-vjeçari Ahmet bej Zogu, i cili në vitin 1912 ishte kthyer nga Stambolli dhe kishte zënë në fisin e tij vendin e të atit, që kishte vdekur.⁶⁵ Nga mesi i janarit, kësaj çete kërkoi t'i bashkohej edhe Irfan bej Ohri me trupat e tij maqedonase/bullgare. Ky gjendej në zonën e Elbasanit dhe ishte i njohur për betejat kundër Esat Toptanit. Ghilardi e refuzoi në fillim këtë kërkesë, por rrethanat do ta detyronin së shpejti që ta pranonte ofertën e beut.⁶⁶

Kështu, më 28 ose 29 janar 1916, afro 2 000 burra të regjimentit 23. të këmbësorisë së ushtrisë aleate bullgare hynë në Elbasan dhe ngritën në kalanë e qytetit edhe flamurin bullgar, bri atij shqiptar. Kjo ngjalli tensione të mëdha në raportin mes Austro-Hungarisë dhe Bullgarisë⁶⁷ dhe shkaktoi grindje edhe mes shqiptarëve. Elbasani ishte një qytet me popullsi kryesisht shqiptare, edhe pse ishte seli e një peshkopi ortodoks dhe midis viteve 1911 dhe 1914 tradicionalisht kishte qenë vend mërgimi për popullsinë ortodokse sllave antiserbe të Maqedonisë.

⁶⁰ Më saktë në territorin e Vilajetit të Kosovës.

⁶¹ KA Nachlässe, B 69, Nachlass Johann Glasner, Glasner: Bericht, 14; Nopcsa, Reisen in den Balkan, 420–460. dhe Schwanke, Zur Geschichte, 78–79.

⁶² Sa i përket përbërjes etnike të çetës, në njërin burim përdoret fjala “maqedonase” në tjetrin “bullgar”. Megjithatë kjo gjë nuk mund të sqarohet më, unë përdor mbiemrin: „maqedonas/ bullgar“.

⁶³ KA 1. Personalevidenzen, Kt. 792, Ghilardi, 2.

⁶⁴ KA Nachlässe, B 69, Nachlass Johann Glasner, Glasner: Bericht, 14–16; KA 1. Personalevidenzen, Kt. 792, Ghilardi, 2 dhe Schwanke, Zur Geschichte, 81.

⁶⁵ Kristo Dako, Shënime historike nga jeta dhe veprat e Nalt Madhërisë së Tij Zogu i Parë Mbreti i Shqiptarvet. Tiranë 1937, 5; Schmidt-Neke, Entstehung, 337. Për jetëshkrimin e Zogut shih: Mathias Bernath / Karl Nehring (hgg.), Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Bd. 4. München 1981, 498.

⁶⁶ Udhëheqja e Ushtrisë Austro-Hungareze shfrytëzoi në Shqipëri edhe shërbimet e çetave maqedonase, p.sh. të çetës së Protogerovit. Këto trupa ishin shumë më të disiplinuar, të besueshme dhe të bindura se vetëdëshmit shqiptarë. Schwanke, Zur Geschichte, 77.

⁶⁷ Për raportet e tensionuara bullgaro-austro-hungareze në kohën e Luftës I Botërore shih: Pollmann Ferenc, A szövétségi együttműködés nehézségei: osztrák-magyar-bolgár ellentétek Koszovó ügyében 1916 tavaszán, Hadtörténelmi Közlemények (108/4), 1995, 13–75.

Kur mori vesh lajmin për ardhjen e bullgarëve, Zogu u vu në lëvizje: u shkëput nga trupat e Ghilardi-t dhe hyri në qytet. Ghilardi-t nuk i mbeti gjë tjetër, veç të shkonte me një batalion pas tij dhe, me miratimin e kreut të ushtrisë austro-hungareze, t'i dërgonte lajm Irfan beut se e pranonte ofertën e tij për bashkimin e trupave. Që trupat bullgare po fitonin terren në Shqipëri, prekte si interesat austro-hungareze ashtu edhe ato (kombëtare) shqiptare.⁶⁸

Me të mbërritur, Zogu dhe Ghilardi filluan negociatat me bullgarët. Komandantët bullgarë, kapedan Serafimovi (komandanti i batalionit 3. të regjimentin 23.), toger Kristov-i (komandant i baterisë së 5-të malore në regjimentin 8.) dhe nëntogeri Skordev, përkatësisht nëntogeri Kasarov (nga regjimenti 23.), e pranuan kërkesën e Ghilardi-t që në protokoll të shënohej hyrja e *"njëkohshme"* e trupave aleate shqiptare dhe bullgare. Oficerët bullgarë në fillim protestuan, por ish-anëtarët e qeverisë shqiptare që gjendeshin në qytet (Lef Nosi, Midhat Frashëri) dhe disa udhëheqës rajonalë me emër (si për shembull, Aqif Pashë Biçaku) arritën t'i bindnin që ta pranonin këtë propozim. Interesant është edhe se çetat shqiptare u quajtën në protokoll, me propozim të Ghilardi-t dhe Zogut, *"fuqia civile"* dhe *"fuqia kombëtare"*. Me këtë hap shqiptarët filluan të zvogëlonin influencën bullgare mbi zonat e bregut të Shqipërisë.⁶⁹

Kur i analizon më pas ngjarjet e Elbasanit, konstatohet se këtu Ghilardi përkrah dhe mbështet për herë të parë vullnetin e Zogut. Një shkak për këtë mund të ketë qenë se ata që të dy e kujtonin me përulje principatën shqiptare të viteve 1913-1914 dhe sipas këndvështrimit të tyre gjer edhe në vitin 1916 ata *ende luftonin edhe për princ Wied-in*. Këtë pikëpamje e mbështet së paku fakti që mbas marrjes së Elbasanit trupat e udhëhequra nga Ghilardi (në këtë moment ishin bërë afro 3 000 vetë) u nisën në drejtim të Durrësit që mbrohej nga njerëzit e Esat Pashë Toptanit dhe me betejë nëpër rrugë, më 14 shkurt, arritën ta shtinin në dorë qytetin port. Pika kulmore e fitores ishte sigurisht momenti kur burrat e Zogut dhe të Ghilardi-t sërish vunë flamurin shqiptar mbi kullën e pallatit të princ Wied-it. Nëpërmjet një telegrami entuziast Zogu e çoi lajmin për ngritjen e flamurit në qytetin e Elbasanit që gjendej nën kontrollin e tij.⁷⁰

Pas marrjes së Durrësit vetëdëshësit shqiptarë vërshuan drejt Ghilardi-t. Supozohet se në këtë moment grupi i fundit i ushtarëve të Hässler-it në afërsi të Fierit është bashkuar me trupat e tij. Ish-oficeri i ushtrisë së përbashkët austro-hungareze identifikohet në këtë moment thujse tërësisht me shqiptarët. Pamja, mentaliteti dhe sjellja e tij ishin karakteristike për një komandant shqiptar. Këtë e tregojnë të paktën kujtimet e oficerit austriak të Shtabit të Përgjithshëm, Johann Glasner, i cili nga mesi i shkurtit 1916 e kishte takuar personalisht Ghilardi-n, buzë lumit Mat, në fshatin Gjorm. Trupat e Glasner-it duhej të bënin një pushim gjysmëditor dhe po shullëheshin në diellin dimëror, kur papritur u shfaq Ghilardi:

„Pamë një kavalkadë të madhe që ngjitej me revan në mal në drejtimin tonë. Kalorësi i parë – më fisniku, me këmishë ushtarake të gjelbër, me kordele të arta te supet, me kapele prej gëzofi, dhe dy kobure pa këllëf në brezin e lëkurës. Njeri simpatik, zeshkan fytyrëmprehtë dhe me lëvizje energjike, flokë të zeza dhe mjekër të zezë, mjekra dhe mustaqet të rruara. U hodh nga kali, erdhi drejt nesh dhe na u prezantua: Kapiten Ghilardi. E shoqëronin tre adjutantë dhe disa shërbëtorë. [...] Si njohës i mirë i gjendjes, e dinte se vetëm një pasha i

⁶⁸ Schwanke, Zur Geschichte, 77.

⁶⁹ KA Nachlässe, B 990, Nachlass Heinrich Mast, 12, 15. Teksti i protokollit u publikua në: Lef Nosi, Dokumente Historike 1912–1918. Tiranë 2007, 246–247.

⁷⁰ Teksti i telegramit ishte: „Tepër urgjente, vonimi shkakton përgjegjësië, Zavendësiës së Prefekturës, Elbasan. Sot ngritëm Flamurin Kombëtar në Pallat të Mbretit tonë [sic!] ne Durrës dhe po kthehemi në Shjak. Nesër do të nisemi drejt për Elbasan. Ushhtëria të mos ketë merak aspak. Le të na presin. Komandanti i Fuqijavet Kombëtare, Ahmet Zogu dhe Irfan Bej Ohri” Telegramë, Nr. 60, Kavaja, 1916/1331. Shkurt 14.; në: Nosi, Dokumente Historike, 247; Për këto ngjarje ka raportuar edhe: Pearson, Albania, Vol. 1, 97. dhe Ekrem Vlora, Lebenserinnerungen. Bd. 2. München 1973, 118.

*vërtetë mund të kishte autoritet dhe se butësia ose mirësia shiheshin si shenja dobësie. Shqiptari ka nevojë për një dorë të fortë; Ghilardi ishte njeriu i përshtatshëm që bënte ta ndjeje këtë dorë të fortë. Pistoletat i rrinin shumë lirshëm në brezin e lëkuritë dhe nuk ndodhte rrallë që t'i kryente me dorën e tij ekzekutimet e dënimeve me vdekje që i jepte vetë për mosbindje ose kundërshtim.*⁷¹

Glasner-i gjykonte se Durrësi kishte rënë në dorë të austro-hungarezëve, falë njohurive të Ghilardi-t për vendin dhe raportimeve të tij. Kur u takuan ata, komandanti po riorganizonte trupat kundër Vlorës. Burrat e tij i ndau në nëntë batalione dhe i stacionoi pranë lumit Shkumbin në Elbasan, Peqin dhe Lushnjë. Disa prej oficerëve shqiptarë të tij kishin shërbyer më parë për princ Wied-in.⁷²

Suksesin më të madh luftarak gjatë Luftës Botërore Ghilardi e pati në mars-prill 1916. Me afro 6000 burra arriti të bënte diçka që regjimenti i rregullt austro-hungarez nuk e kishte bërë dot. Brenda një muaji, e shty vijën e frontit nga Durrësi deri në lumin Vjosë, prej ku nuk do të lëvizte më në dy vitet e mëpasshme. I shtyu forcat italiane me vendosmëri të madhe drejt Jugut dhe, ndër të tjera, mori në dorë qytetin e Beratit. Arriti ta mbante frontin gjatë Vjosës, me gjithë kundërsulmet e vogla të italianëve, derisa regjimentet austro-hungareze që ishin duke ardhur të dislokoreshin në terren. Këto arritje luftarake ia rritën shumë autoritetin te një rreth i gjerë shqiptarësh.⁷³

Por lufta e fronteve ua prishi moralin çetave shqiptare. Vetëdashësit, që ishin mësuar me lëvizje të përhershme, nuk rrinin dot pa bërë asgjë. Midis dy grupeve oficerësh shqiptarë nisi grindja: Ish-ushtarët e Wied-it hynë në konflikt me ata që donin të iknin meqë nuk po bënë asgjë dhe për këtë arsye donin të bënin plaçkitje ose të kalonin në shërbim të italianëve. Morali i çetave shqiptare ra në pikën më të ulët, kur Ghilardi hyri në grindje me Zogun.⁷⁴ Zogu ishte i ri e pa përvojë ushtarake e politike, por shumë energjik dhe me ambicie të mëdha. Beu i ri filloi intrigat për ta larguar Ghilardi-n nga posti i tij dhe për të zgjeruar bazën e pushtetit të vet në Shqipërinë e Mesme.⁷⁵ Por Ghilardi nuk donte të bëhej vegël e planeve të papërgjegjshme të Zogut dhe protestoi. Konflikti u mbyll kështu: Pasi çetave të Zogut iu pagua një pjesë e rrogës – Ghilardi, i akuzuar për mungesë besnikërie, u zëvendësua dhe u dërgua në Shkodër. Në vend të tij, u bë komandant beu i ri, çfarë do të çonte drejt katastrofës. Zogu ishte krejt i papërshtatshëm për komandant ushtrie.⁷⁶ Oficerët besnikë të Wied-it nuk pranuan t'i bindeshin, ata që donin të plaçkitnin dezertuan dhe e bënë bregun verior të Vjosës shkrumb e hi. Veç kësaj, beu i ri filloi të përgatiste me kokë të vet organizimin e një kongresi kombëtar. Kreut të ushtrisë austro-hungareze nuk i mbeti gjë tjetër, veçse t'i shpërndante trupat ushtarake që ishin në luftë dhe ta thërriste Zogun në Vjenë, ku e detyroi të qëndronte deri në përfundim të Luftës Botërore.⁷⁷

Duke pasur parasysh raportin e mëvonshëm midis Zogut dhe Ghilardi-t, ky konflikt ishte për të dy një përvojë e dobishme. Zogu iu desh të pranonte në njërën anë se sado të

⁷¹ KA Nachlässe, B 69, Nachlass Johann Glasner, Glasner: Bericht, 14–15, 17.

⁷² KA Nachlässe, B 69, Nachlass Johann Glasner, Glasner: Bericht, 16–17.

⁷³ KA 1. Personalevidenzen – Qualifikationsliste, Kt. 792, Oberleutnant Leopold Ghilardi, 3. dhe Schwanke, Zur Geschichte, 76, 81.

⁷⁴ „Këtu, te Ahmet Zogu fare të ri ai gjeti [...] një rival ambicioz, dhe rivaliteti midis këtyre dy prijësve bandash shqiptare ishte mjaft i dëmshëm për operacionet e Fuqive të Qendrës në Shqipëri.” ÖHHStA 19. Nachlässe, Nachlass Kral, Kt. 4, X. Albanien.

⁷⁵ „Ëndrra e këtij djaloshi 20-vjeçar ishte të bëhej si lloj mbreti për Shqipërinë – së paku për Shqipërinë e Veriut.” KA Nachlässe, B 69, Nachlass Johann Glasner, Glasner: Bericht, 18.

⁷⁶ KA Nachlässe, B 990, Nachlass Heinrich Mast, 12, 20–21. Georg Veith, Der Feldzug in Albanien, në: Max. Schwarte (hrsg.), Der Große Krieg. Bd. 4. Leipzig 1922, 527.

⁷⁷ KA Nachlässe, B 69, Nachlass Johann Glasner, Glasner: Bericht, 19; Jason Tomes, King Zog self-made monarch of Albania. Chalford 2007, 33. dhe Novruz Zejnati, Ahmet Zogu – politikan apo ushtarak?... Tiranë 2011, 127–129.

përpiqej nuk mund të bëhej kurrë një ushtar i mirë ose një komandant i zoti. Në anën tjetër duhej t'i pranonte vetes se, me gjithë konfliktin që kishte pasur me Ghilardi-n, oficeri me prejardhje kroate dukej se ishte komandant ideal për shqiptarët. Sepse trupat e stërvitura prej tij ishin jo vetëm të disiplinuara, por edhe shumë të suksesshme ushtarakisht. Zogu vuri re te Ghilardi katër veti karakteristike, për të cilat ai do të kishte nevojë në të ardhmen: besnikërinë ndaj prijësve shqiptarë që kishte zgjedhur (Qemali, Wied), dashurinë për Shqipërinë, gatishmërinë për të luftuar për krijimin e një shteti të suksesshëm shqiptar dhe faktin që e shihte Italinë dhe Serbinë si armiq.

Ghilardi i pezulluar rrinte në Shkodër pa bërë asgjë. Për vendbanimin e tij kemi vetëm një të dhënë: Ghilardi korrespondonte – në këtë kohë ende në kroatisht – me një ndër personalitetet më të rëndësishëm shqiptarë të kësaj periudhe, At Shtjefën Gjeçovin.⁷⁸

Gjendja e luftës, në vitin 1917, e detyroi ushtrinë austro-hungareze të kërkonte sërish ndihmën e çetave shqiptare. Trupat austro-hungareze nuk mësoheshin dot me luftimet në terrene malore. Nga ish-komandantët ata ngarkuan vetëm Ghilardi-n. Lejet e rekrutimeve u lëshuan në emër të major Ghilardi-t; dokumentet e ngritjes në gradë iu dorëzuan më 1 korrik 1917. Majori u bë tani sërish, krahas Salih Butkës, kapiten Cajos dhe Malka Djavarishtes, një nga komandantët më të rëndësishëm të vetëdashësve shqiptarë që luftonin për interesat e Austro-Hungarisë. Por për këto luftime thuajse nuk kemi asnjë të dhënë. Fakti i vetëm që njohim është se çetat pro-austro-hungareze, disa qindra burra, pësuan disfatë në zonën e Korçës. Atë vjeshtë Ghilardi do të ketë mësuar se ish-atdheu i tij jo vetëm që e kishte humbur luftën, por edhe do të shpërndahej.⁷⁹

Krijimi i dytë i shtetit kombëtar: 1920–1924

Pas vitit 1918, Shqipëria kaloi disa vite të rënda. Elita politike, që kishte ardhur duke u forcuar që në kapërcyellin e shekujve (disa anëtarë të Dyerve të Mëdha, disa fise bejlerësh dhe intelektualë që vinin nga diaspora), – me përvojën e shtetit të parë shqiptar dhe të Luftës I Botërore (pushtimin nga trupat austro-hungareze, italiane, franceze dhe greke) mbi shpinë – vendosën të luftonin për krijimin e një shteti pa protektorë të huaj. Ata donin t'i vinin vetë themelet e shtetit të ri, pa ndihmë nga jashtë. Plani i tyre u kurorëzua me sukses: në negociatat e paqes, që u zhvilluan në periferi të Parisit, u njoh pavarësia e Shqipërisë me kufijtë e vitit 1913. Veç kësaj, shteti kombëtar shqiptar u pranua në rrethin e anëtarëve të Ligës së Shteteve. Paralelisht me këto ngjarje, pjesëmarrësit e Kongresit të Lushnjës të paracaktuar për vitin 1920, deklaruan edhe pikat më të rëndësishme për ndërtimin e shtetit. Në sistemin e ri pati ndryshime të shpeshta qeverie, por, me ndihmën e Fuqive të Mëdha, shteti i ri arriti t'i zmbrapste trupat pushtuese të Italisë, Greqisë dhe Serbisë (nga Vlora, Gjirokastra dhe Korça). Po ashtu, arriti të mposhte me sukses edhe kryengritjet e brendshme separatiste (Lëvizjen Esatiste, Republikën e Mirditës, Kryengritjen e Marsit 1922).⁸⁰

Periudha 1920–1924 ishte një epokë veçanërisht e rëndësishme për Shqipërisë. Sipas Schmidt-Neke-s, kjo periudhë nuk është gjë tjetër, veçse periudha e një „demokracie parlamentare kundër feudalizmit”,⁸¹ ku, sipas Peter Bartl-it, grupet e para parlamentare përfaqësonin më së miri rrymat e mëdha ideologjike të mendimit politik të para Luftës I Botërore. Pas zgjedhjeve të vitit 1921, *Partia Popullore* (Noli, Zogu) donte ta modernizonte

⁷⁸ Arkivi Qendror i Shtetit, Tiranë (AQSh), F 58: Fondi i Shtjefën Gjeçovit, korrespondencë, Dosja Nr. 95/52, Letër e Ghilardi-t për Gjeçovin, 1916.

⁷⁹ KA Nachlässe, B 69, Nachlass Johann Glasner, Glasner: Bericht, 16. dhe Schwanke, Zur Geschichte, 81–83.

⁸⁰ Çela, Mbret-Shpëtimtar, 1–33; Bernath / Nehring (hgg.), Biographisches Lexikon, Bd. 4., 498; Schmidt-Neke, Entstehung, 49, 54, 56–63, 83–87; Peter Bartl, Albanien. München 1995, 197–201; Zejnati, Ahmet Zogu – politikan apo ushtarak, 173–177 dhe Nicola Guy, The Birth of Albania. Ethnic Nationalism, the Great Powers of World War I and the Emergence of Albanian Independence. London – New York 2012, 222–233.

⁸¹ Schmidt-Neke, Entstehung, 49.

vendin, por pa hequr dorë nga tradita (më vonë nga kjo parti do të shkëputej Partia Demokratike e Nolit). Grupimi i dytë i madh politik ishte *Partia Përparimtare*, rrënjët politike të së cilës shkonin gjer në periudhën osmane dhe konkretisht në krahun e moderuar të Lëvizjes Xhonturke. Forca e tretë në vend ishte *Vllaznia*, përfaqësuar nga Avni Rustemi, e cila ishte një organizatë e lirë që bashkonte shoqatat dhe klubet kombëtare vendase.⁸²

Por në këtë model mungojnë dy elementë të rëndësishëm, pa të cilin, për mendimin tim, nuk mund të analizohet saktë kuadri i mendimit politik i periudhës midis luftërave botërore. Njëri nga këta elementë është Principata Shqiptare e Wied-it, tjetri (dhe më i rëndësishmi) rivaliteti i dikurshëm mes Italisë dhe Austro-Hungarisë. Mendoj se nuk ka dyshim që vetë-legjitimiteti i Shqipërisë në periudhën midis luftërave bazohej te ngjarjet e 28 nëntorit 1912 dhe te principata e Wied-it. Këtë tezë e përforcon edhe fakti që Këshilli i Naltë, që u formua në Kongresin e Lushnjës, qe planifikuar të vepronte derisa të hipte në fronin princ (mbreti) i ri.⁸³

Elementi i dytë, që mbetet për t'u sqaruar, ishte politikat devijuese që ndiqnin dy ish-fuqitë e Adriatikut ndaj Shqipërisë. Edhe pse Austro-Hungaria ishte shpërndarë, rivaliteti midis Romës dhe Vjenës nuk mbeti pa pasoja. Madje mund të thuhet se ai vijoi, por në një kuadër dhe stil të ri.

Që nga viti 1923, Italia e mbante udhëheqjen politike të Shqipërisë nën presion të madh e të vazhdueshëm (këshilltarët dhe ambasadorët italianë nuk e braktisën kurrë Shqipërinë!).⁸⁴ Ish-xhonturqit, intelektualët e ardhur nga diaspora (pjesa më e madhe e të cilëve ishin arbërëshë!) dhe nacionalistët vendas nuk kishin asnjë mundësi ta pengonin këtë tendencë. Por ekzistonte një grup i katërt, që formalisht vërtet nuk u përfaqësua kurrë me një parti ose shoqatë politike të vetën, por që tradicionalisht ishte kundër rritjes së ndikimit të Italisë ose të paktën e shihte atë me skepticizëm; ky grup ishte që nga periudha e Rilindjes një degë tradicionale e politikës kombëtare dhe nuk kishte Romën si pikë orientimi. Ai përbëhej nga ish-simpatizantë, informantë dhe bursistë të monarkisë austro-hungareze.

Ndonëse protektori i madh thuhet se nuk ekzistonte më dhe ndonëse ish-simpatizantët e Monarkisë nuk krijuan kurrë një parti unike politike, ata vazhdonin të shkonin rregullisht në Vjenë për të kërkuar armatim, ekspertë ushtarakë, për këshillime financiare dhe mbështetje politike. Për çështjet e bujqësisë, makineri apo trajnime në sektorin agrar ata lidheshin me Budapestin.⁸⁵ Si duhet shpjeguar ky fenomen? Përse shkonin ende në Vjenë? Përgjigja është se, në periudhën midis dy luftërave, qarqet politike dhe ekonomike shqiptarofile të Austrisë u riorganizuan. Dy nga ish-ekspertët e Shqipërisë në Vjenë, në vitet 1920, u bënë shefa seksionesh⁸⁶ në ministrinë e re austriake të punëve të jashtme (Alfred Rappaport von Arbenbau dhe August Kral).⁸⁷ Në periudhën midis luftërave u ripërtëri edhe *Verein für Förderung Albaniens* (Komiteti i Shqipërisë) që ishte krijuar në vitin 1913 nën emrin *Österreichisch-Albanische Gesellschaft* [Shoqata austriako-shqiptare]. Anëtarët e shoqatës së re vazhdonin të ishin nëpunës të lartë të shtetit, gjegjësisht bankierë civilë dhe aristokratë. Shoqata kishte një revistë të vetën, e cila, në vitin 1938, nxori numrin 18 (*Nachrichten für die Mitglieder der Österreichisch-Albanischen Gesellschaft*, shqip: Njoftime për anëtarët e

⁸² Bartl, Albanien, 196–197.

⁸³ Sipas librit të Swire-t, deri në 1931, në Himarë kishte një shtëpi pritjeje për vizitorë të huaj, ku krahas portretit zyrtar të Zogut në mur ishte varur edhe një portret i Wied-it. Swire, King Zog's Albania, 162. Për Këshillin e Naltë shih Schmidt-Neke, Entstehung, 53.

⁸⁴ Për zgjerimin e influencës së Italisë shih: Stephen J. Lee, European Dictatorships 1918–1945. Third Edition, London-New York 2008, 320–321.

⁸⁵ Për lidhjet me Hungarinë rrëfen T. Selenica, Shqipëria e ilustruar më 1927. Tiranë 1927, 195.

⁸⁶ Shefi i seksionit është sot: sekretar shteti.

⁸⁷ ÖHStA 19. Nachlässe, Nachlass Kral, Kt. 2–5. dhe Wiliam D. Godsey, „Seine Sporen im Kosovo verdienen...“ Ein Altösterreicher als Albanienkenner: Alfred Ritter Rappaport v. Arbengau (1868–1946), DAVID – jüdische Kulturzeitschrift, (12) 2000, Nr. 45, 6.

Shoqërisë Austriako Shqiptare).⁸⁸ Raportet shqiptaro-austriake u përforcuan edhe sepse midis viteve 1918 dhe 1938 në Vjenë shpalosi veprimtarinë e tij brezi i ri i dytë i albanologjisë austro-hungareze (p.sh. Norbert Jokl). Ky brez i ri u bë mentor i një shtrese inteligjencie shqiptare të ardhur me bursa studimi. Ky brez i dytë arriti t'ia përconte dijen albanologjike të mbledhur gjatë periudhës së monarkisë kësaj inteligjencie të re.⁸⁹ (Për studentët, që kishin studiuar në Austri në periudhën midis luftërave dhe që më vonë patën marrë poste drejtuese në Shqipëri, ka dalë edhe një libër më vete.⁹⁰)

Hipoteza ime është se simpatizantët e dikurshëm të monarkisë në Shqipërinë e viteve 1920–1924 dhe sidomos 1925–1928 arritën të krijonin një kundërpeshë ndaj Italisë, ose më saktë ndaj politikanëve që ishin në krahun e Italisë. Veç kësaj, me aktivitetet e tyre ata arritën t'i jepnin formë dhe karakter shtetit të ri, edhe për faktin sepse që nga viti 1896 ata ishin përgatitur nga Monarkia në mënyra nga më të ndryshmet për të përballuar detyrat e një shteti të pavarur.⁹¹

Nga periudha 1920–1924 vlen të përmenden katër politikanë nga grupi i ish-ithtarëve e simpatizantëve të monarkisë. Abdi bej Toptani dhe Luigj Bumçi, në vitet 1920 dhe 1921, ishin anëtarë të organit kolegjal të kryetarit të shtetit, që përbëhej prej gjithsej katër vetë. Në përputhje me parimet e Lushnjës, ata përfaqësonin në Këshillin e Naltë popullsinë sunite, gjegjësisht katolikë.⁹² Por Bumçi, si prift katolik dhe më vonë si ipeshkëv i Lezhës, ishte socializuar brenda kuadrit (politik) të protektoratit austro-hungarez,⁹³ kurse Abdi Toptani, që nga viti 1900, konsiderohej si një nga ithtarët më aktivë të Monarkisë në Shqipërinë e Mesme.⁹⁴ Stefan Curani, një bashkëpunëtor i ngushtë i Lajos Thallóczy-t, veç të tjerash, edhe një ndër agjentët më të njohur të Monarkisë (dhe në vitet 1923–1928 konsull nderi i Austrisë në Shqipëri!), i cili ishte edhe pjesëmarrës aktiv në Kongresin e Lushnjës dhe në qeverinë e Iljaz Vrionit (dhjetor 1920), u bë ministër financash.⁹⁵ Politikani i katërt është vetë Ahmet Zogu, i cili në fillim kish qenë ministër i mbrojtjes në qeverinë e Delvinës dhe në vijim në qeverinë e Evangjelit, dhe prej dhjetorit 1922, u bë kryeministri i shtatë i Shqipërisë.⁹⁶ Qysh në vitin 1924, Zogun e kritikonin shumë njerëz se kishte përreth shumë këshilltarë të huaj (pjesërisht austriakë).⁹⁷ Po ashtu, karakteristik është fakti që deri në Paktet e Tiranës, uniforma festive e Zogut ishte bërë sipas modelit të uniformës së kapitenit të husarëve të ushtrisë (austro-)hungareze (edhe uniforma e Wied-it ishte bërë sipas këtij modeli).⁹⁸

⁸⁸ ÖHHStA 19. Nachlässe, Nachlass Kral, Kt. 4, II. Albanisches, auch Jubiläum.

⁸⁹ Një dëshmi e drejtpërdrejtë për transferimin e dijeve historike është disertacioni i Sander Bushatit që trajton historinë e principatës së Wied-it: Sander Bushati, *Die Entstehung des Fürstentums Albanien*. Wien, Phil. Diss., 1940. Duhet supozuar se edhe bazat historiografike të Aleks Budës janë formuar në Vjenë: Krisztián Csaplár-Degovics, Lajos Thallóczy und die Historiographie Albaniens, *Südost-Forschungen*, (68), 2009, 207–208, 242.

⁹⁰ Ulan Asllani, *Studentët shqiptare në Austri. Roli i tyre në pavarësinë, konsolidimin e zhvillimin e shtetit shqiptar*. Tiranë 1992–1998.

⁹¹ Do t'ia vlente të hulumtohej për lidhjet që kishin disa pika të kushtetutës së miratuar në Lushnjë me planin kushtetues të Lajos Thallóczy-t të vitit 1913. ÖHHStA PA XIV/55/L,3, Thallóczy: Verfassung, 1–27.

⁹² Schmidt-Neke, *Entstehung*, 53–55.

⁹³ Mbi Bumçin dhe marrëdhëniet e tij me protektoratin austro-hungarez të kulturës shih: Engelbert Deusch, *Das k.(u.)k. Kultusprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet*. Wien-Köln-Weimar 2009, 434–436, 463, 533, 899.

⁹⁴ Në vitin 1912, Abdi bej Toptani u bë ministri financash i parë i qeverisë së Qemalit dhe mori përsipër detyra shtetërore edhe në periudhën e Wied-it. Mbi marrëdhëniet e Abdi Toptanit me monarkinë shih: Krisztián Csaplár-Degovics, *Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung im Kaza von Tirana*, *Südost-Forschungen*, (71), 2012, 129–182.

⁹⁵ Asllani, *Studentët*, 152–153 dhe Schmidt-Neke, *Entstehung*, 72.

⁹⁶ Biçaku, *Ahmet Zogu*, 20–39; Bernath / Nehring (hgg.), *Biographisches Lexikon*, Bd. 4, 498. dhe Schmidt-Neke, *Entstehung*, 53–55.

⁹⁷ Pearson, *Albania*, Vol. 1, 217–218.

⁹⁸ Shih për këtë fotografinë përfaqësuese të presidentit të shtetit Zog me adjutantët e tij pranë (Zef Sereqi, Llesh Topallaj), bërë në studion Marubi. Tomes, *King Zog*, pa numrin e faqes.

Krerët politikë të Shqipërisë, në periudhën 1920–1924, prireshin të tërhiqnin sa më shumë të huaj në ministrinë e Tiranës, në mënyrë që ata t'i ndihmonin për evropianizimin e vendit. Në vitin 1923 thuajse çdo ministri kishte nga një referent të huaj. Detyra e tyre ishte që të ndihmonin për likuidimin e institucioneve të shtetit osman dhe ndërtimin e një sistemi shtetëror modern sipas parimeve evropiane. Në Ministrinë e Drejtësisë kjo detyrë bëhej nga italiani Giulio Menzinger dhe austriaku nga Graci, Gustav von Mürdacz, në Ministrinë e Punëve Botore nga „pashai (gjerman) i Meißnerit”, dhe në krah të Zogut ishte britaniku Walter Francis Stirling.⁹⁹

Fuqia ushtarake e vendit u organizua mbi parime të ngjashme. Organizimin dhe udhëheqjen e ushtrisë që po ngrihej (mbrojtja kufitare), e policisë (ruajtja e rendit nëpër qytete) dhe e xhandarmërisë (ruajtja e rendit në vend dhe mbrojtja kufitare) e bënë oficerë me prejardhje shqiptare që më parë kishin shërbyer në ushtritë osmane ose që ishin veteranë të Luftës I Botërore.¹⁰⁰

Në ushtri, përkatësisht në ministrinë e brendshme dhe të mbrojtjes kishte që në fillim këshilltarë italianë për çështje ushtarake. Këta këshilltarë ishin ende aktivë në ushtrinë italiane. Ata ishin ose arbërëshë (p.sh. kolonel Castoldi) ose oficerë, të cilët kishin pasur kontakt me zonat shqiptare në vitet 1913–1918 (p.sh. kolonel Alberto Paniani, një nga ekspertët ushtarakë të Protokollit të Firences të vitit 1913).¹⁰¹ Këta këshilltarë ushtarakë nuk vëzhgonin vetëm gjendjen e ushtrisë shqiptare, por ndërhynin aktivisht edhe në politikën ushtarake të shtetit (blerjen e armëve, krijimin e strukturës organizative, arsim, shkollimin e oficerëve, listën e emrave të oficerëve). Pra, kjo do të thotë, se simbolet më të rëndësishme të pavarësisë shtetërore ishin (in)direkt nën kontrollin e tyre.¹⁰²

Që të zvogëlonin ndikimin italian, shumë politikanë shqiptarë u përpoqën të sillnin në vend sa më shumë bashkëpunëtorë austriakë. Mehdi bej Frashëri, njëri prej përfaqësuesve më me emër të kuvendit shqiptar, në tetor të vitit 1921, bëri një vizitë në Vjenë dhe, pasi i përfundoi detyrimet zyrtare, organizoi një takim me oficerët austriakë shqiptarofilë. Vendtakim ishte pika ku takoheshin tradicionalisht politikanë, emigrantë dhe diaspora shqiptare në Vjenë, Hoteli Huberhof. Frashëri arriti të fitonte disa oficerë si instruktorë, por për shkak të krizës qeveritare që sapo kishte nisur, shumica e oficerëve mbeti në Austri. Takimi midis oficerëve austriakë dhe Frashërit u organizua prej Gustav von Mürdacz-it, i cili kishte shkuar në Shqipëri në vitin 1922 me kërkesë të ministrit Zogu. Mürdacz-i ishte formalisht ekspert i huaj i ministrisë së drejtësisë (shih më lartë), por duke qenë i besuar i Zogut, punonte për organizimin e ushtrisë dhe xhandarmërisë shqiptare.¹⁰³

Ndihmën e oficerëve austriakë Zogu e shfrytëzoi kryesisht për organizimin dhe profesionalizimin e xhandarmërisë. Ai donte ta transformonte xhandarmërinë në një forcë të brendshme të shkolluar dhe të pajisur mirë, që varej drejtpërdrejt prej tij për të kompensuar kështu ushtrinë e shkolluar keq dhe armatosur jo mjaftueshëm, që ishte nën ndikimin e italianëve. Por ai nuk arriti ta bënte këtë, për shkak të krizave qeveritare dhe influencës italiane. Si ministër i brendshëm, Zogu arriti ta mbante sa më të ulët buxhetin e ushtrisë. Sipas hulumtimeve arkivore të Novruz Zejnati, në vitin 1921, buxheti i ushtrisë, e cila numëronte 7000 vetë, ishte vetëm 2,5 herë më i lartë se ai i xhandarmërisë me 200 vetë! Veç kësaj, Zogu

⁹⁹ Schmidt-Neke, Entstehung, 108.

¹⁰⁰ Mehdi Frashëri, Kujtime (vitet 1913–1933). Tirana 2005, 90 dhe 92.

¹⁰¹ Frashëri, Kujtime, 170.

¹⁰² Për historinë e organizimit të ushtrisë shqiptare në vitet 1920–1924 shih: Novruz Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti i ushtrisë shqiptare. Tiranë 2005, 28 dhe 64–84.

¹⁰³ Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 76–77 dhe Frashëri, Kujtime, 98–99 dhe 128.

urdhëronte çdo dy-tre vjet që të bëhej riorganizimi i të gjitha forcave të armatosura të vendit, çfarë i pengonte edhe aspiratat italiane.¹⁰⁴

Në vitet 1920–1924, forcat e armatosura duhej të organizoheshin, trajnoheshin, armatoseshin dhe përdoreshin njëkohësisht, sepse në vend ishin stacionuar trupa italiane, serbe dhe greke. Veç kësaj, ata duhej të luftonin edhe kundër separatizmit dhe esatistëve dhe kundër Republikës së Mirditës (shih për këtë sqarimet e mësipërme). Në këto luftëra mori pjesë edhe Leopold Ghilardi.

Ghilardi i urrente serbët dhe ishte parimisht kundër çdo ideje bashkimi të Jugosllavisë.¹⁰⁵ Pas rënies së Monarkisë, ai nuk donte të kthehej në Kroaci. Pas Luftës Botërore i erdhi një ofertë nga ushtria e bardhë antikomuniste për të marrë pjesë në fushatën e gjeneral Vrangeli kundër ushtrisë së kuqe, por edhe këtë e refuzoi. Ndoshta ky ishte momenti kur ai e lidhi fatin e tij përfundimisht me Shqipërinë.¹⁰⁶

Në vitet 1913–1918, Leopold Ghilardi luftoi kundër ushtrive serbe, greke dhe italiane në Shqipërinë e Jugut, të Mesme dhe Veriore. Besnikëria ndaj Qemalit dhe Wied-it dhe angazhimi për shtetin shqiptar ishin të padiskutueshme. Prandaj ai ishte i pari person i huaj pa origjinë shqiptare që fitoi shtetësinë e re shqiptare.¹⁰⁷ Në atdheun e ri ai mundi të shërbente si oficer xhandarmërie. Sipas të dhënave të Elsie-s, ai u gradua me rangun e kapitenit; Mehdi Frashëri shkruan se qysh në vitin 1921 ai kishte një batalion të vetin.¹⁰⁸ Por për vitet 1920–1924 karriera e tij nuk mund të rindërtohet me saktësi, meqenëse në listat e oficerëve që kemi në dispozicion nga kjo epokë emri i tij nuk përmendet.¹⁰⁹ Dihet vetëm se, me batalionin e vet, shkoi në zonën e Liqenit të Ohrit për shkak të ushtrive serbe dhe greke. Mori pjesë edhe në rimarrjen e Vlorës dhe luftoi kundër kryengritjes së ithtarëve të Esat Toptanit.¹¹⁰ Me prijësit më të rëndësishëm ushtarakë të Shqipërisë vazhdonte ta ruante kontaktin me anë letrash.¹¹¹

Revolucioni i 1924-ës dhe pasojat e tij

Më 1 qershor 1924 shpërtheu një kryengritje kundër regjimit të kryeministrit Zog.¹¹² Këtij revolucioni iu bashkua pjesa më e madhe e ushtrisë. Kolonelët Rexhep Shala dhe Kasëm Qafzezi u nisën me trupat e tyre të armatosura nga Shkodra dhe Përmeti për t'i dhënë fund sundimit të Zogut. Kampi i kryengritësve u rrit nga dita në ditë, forcat qeveritare u detyruan të kapitullonin një nga një. Sipas kujtimeve të Tafil Boletinit, vetëm xhandarmëria i mbeti besnike Zogut, por edhe kjo u detyrua të tërhiqej për shkak të epërsisë. Qëndresa më e madhe

¹⁰⁴ Në vitin 1921, ushtria 7000-krerëshe u mbajt gjallë me 6 500 000 franga ari, ndërsa xhandarmëria, që kishte vetëm 200 vetë, kishte në dispozicion 2 500 000 franga ari. Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 83; për organizimin e xhandarmërisë shih po aty 10 dhe 86–89.

¹⁰⁵ Për këtë ai i kishte dërguar një letër Bajram Currit: AQSh, F 418: Bajram Curri, korrespondencë personale, Dosje Nr. 8/1, 318. Letër e Ghilardi-t drejtuar Currit, Vjenë (Hotel Kummer), pa datë.

¹⁰⁶ Tames, King Zog, 128 dhe Schmidt-Neke, Entstehung, 337.

¹⁰⁷ Tames, King Zog, 128.

¹⁰⁸ Elsie, A Biographical Dictionary, 168 dhe Frashëri, Kujtime, 107.

¹⁰⁹ Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 68.

¹¹⁰ Frashëri, Kujtime, 99, 107 dhe 164; Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 31–32 dhe 76–77.

¹¹¹ Ndër të tjera me Bajram Currit, AQSH, F 418: Bajram Curri, korrespondencë personale, Dosje Nr. 8/1, Nr. 318. Letër e Ghilardi-t drejtuar Currit, Vjenë (Hotel Kummer), pa datë; dhe po aty Nr. 147–148. Letrat e Ghilardi-t për Currit.

¹¹² Rreth shkaqeve dhe ndodhive të kryengritjes shih: Zejnati, Ahmet Zogu – politikan apo ushtarak, 193–197 dhe Fischer, King Zog, 60–63. Për kryengritjen shih: Arben Puto, Shqipëria politike 1912–1939, Tiranë 2009, 379–383.

arriti të bëhej në Lezhë, ku mundën të ndalnin trupat e kolonel Shalës. Forcat qeveritare lokale aty ishin nën komandën e Leopold Ghilardi-t dhe Abaz Kupit.¹¹³

Revolucioni fitoi në të gdhirë të 10 qershorit dhe, më 16 qershor, qeveria e re nën drejtimin e Fan Nolit filloi nga puna. Ahmet Zogu mori me vete arkën e shtetit dhe u arratis nga Mati për në territorin e mbretërisë serbo-kroato-slllovene. Sipas burimeve serbe dhe Adil Biçakut, kronistit të Zogut në mërgim, kryeministri i rrëzuar u shoqërua për Beograd nga tre oficerë: Leopold Ghilardi, Osman Gazepi dhe një shqiptar i panjohur.¹¹⁴ Një episod interesant gjatë rrugës së arratisjes ishte se Ghilardi, për shkaqe gjer tani të pasqaruara e në “rrethana dramatike”, u detyrua ta kapërcente me not Drinin e Zi.¹¹⁵

Arratisja e ndihmoi Zogun të piquej. Gjatë kësaj periudhe ai u bë politikan i aftë për centralizimin dhe konsolidimin e shtetit nëpërmjet zgjerimit të sistemit autokratik.¹¹⁶ Vendosmëria e Zogut i dha krahë edhe Ghilardi-t. Më në fund e gjeti autokratin, të cilit mund t'i shërbente me besnikëri dhe të cilit i nevojitej. Sepse Zogu nuk e harroi kurrë përvojën e bërë në Luftën Botërore. Ai e dinte se aftësitë e tij si organizator dhe politikan nuk i hynin në punë pa një komandant ushtarak. Ghilardi i dëshmoi atij edhe përmes arratisjes se ishte i gatshëm për çdolloj sakrifice. Marrëdhëniet midis Zogut dhe Ghilardi-t ndryshuan shumë gjatë arratisjes; politikani dhe ushtaraku iu afruan njëri-tjetrit. Me terminologjinë e psikanalizës së Jung-ut, këta dy burra u bënë “hija” e njëri-tjetrit. Që nga ky çast, historia e këtyre personaliteteve dhe e veprave të tyre do të lidhej ngushtë.

Zogu e organizoi me shumë entuziazëm kthimin e tij. Plani ishte që ta sulmonte Shqipërinë përgjatë kufijve shtetërorë. Në këtë koncept, edhe qeveria e Beogradit shihte një mundësi që duke ndihmuar beun ta bënte atë borxhli ndaj shtetit jugosllav. Me lejen e Pašić-it, Zogu nisi të organizonte ushtrinë e tij në zonën e Pejës, Prizrenit dhe Gjakovës.¹¹⁷ Pikërisht në atë zonë ku kishte rekrutuar çetën Ghilardi, më 1915. Beogradi dërgoi nëpërmjet Ceno Kryeziut edhe para për të bërë për vete bajraktarët vendas. (Kushti për mbështetjen financiare ishte që ushtarët dhe oficerët shqiptarë që u rekrutuan në Kosovë të mos ktheheshin më, por të mbeteshin në Shqipëri në shërbim të Zogut.)¹¹⁸ Por disa bajraktarë vendës e shihnin me dyshim aksionin e Zogut, sepse tek ky ata shihnin një agjent të Pašić-it.¹¹⁹

Ghilardi luajti rol kyç në organizimin e ushtrisë. Deri në fillim të dhjetorit, arritën të mbledheshin 3000 vetë me ndihmën e tij. Ushtria përbëhej nga 500 refugjatë shqiptarë, 1000 rezervistë shqiptarë të ushtrisë jugosllave, 1000 ushtarë sllavo-jugorë dhe një repart ushtarak, i përbërë prej disa qindra njerëz të ish-ushtrisë së Vrangeli-it, që komandohej nga 40 oficerë të ish-ushtrisë së bardhë.¹²⁰ Pašić-i e pajisi ushtrinë e Zogut jo vetëm me armët e ushtrisë së Vrangeli-it, por edhe me dy topa malorë, dhjetë mitraloza të rëndë dhe njëzet të lehtë. Aksionit iu bashkuan edhe 16 oficerë jugosllavë.¹²¹

Forcat e armatosura të ish-kryeministrit e sulmuan Shqipërinë me shtatë kolona nga Mali i Zi, Serbia dhe Greqia. Hasan Bushati u nis nga Podgorica në drejtim të Shkodrës; Salehedin Blloshmi marshoi nga Struga në Elbasan; trupat e Myfit bej Libohovës dhe Koso

¹¹³ Boletini, Kujtime, 348–350; Frashëri, Kujtime, 174–177; Historia e popullit shqiptar 3, 225 dhe Bernath / Nehring (hgg.), Biographisches Lexikon, Bd. 4, 498.

¹¹⁴ Libardi, Si u bë mbret i Shqipërisë Ahmet Zogu, 35; Biçaku, Ahmet Zogu, 37 dhe Saša Mišić, Albaniya: Prijatelj i protivnik. Jugoslavenska politika prema Albaniji, 1924–1927. Beograd 2009, 227.

¹¹⁵ Elsie, A Biographical Dictionary, 168 dhe Tomes, King Zog, 129.

¹¹⁶ Bartl, Albanien, 224.

¹¹⁷ Boletini, Kujtime, 359 dhe Libardi, Si u bë mbret i Shqipërisë Ahmet Zogu, 45.

¹¹⁸ Për marrëdhëniet e Zogut me Beogradin shih: Mišić, Albaniya, 61–71.

¹¹⁹ P.sh. Elez Jusufi. Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 44.

¹²⁰ Për ushtrinë jugosllave shih: László Bíró, A jugoszláv állam 1918–1939. Budapest 2010, 130–134.

¹²¹ Ndoshta roli i bej Ceno-it për organizimin e ushtrisë është i mbivlerësuar nga Zejnati. Për ushtrinë e Zogut shih: Libardi, Si u bë mbret i Shqipërisë Ahmet Zogu, 46; Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 42 dhe 45; Zejnati, Ahmet Zogu – politikan apo ushtarak, 211–212; Mišić, Albaniya, 69 dhe Bernath / Nehring (hgg.), Biographisches Lexikon, Bd. 4, 499.

Kottës u nisën nga zonat greke. Nga Prizreni mësynë batalionet e Ceno beut kundër Bajram Currit, ndërsa Zogu vetë u nis nga Dibra për Peshkopi. Ushtarët e kufirit në Peshkopi ishin besnikë të Nolit dhe do të kishin qenë në gjendje ta mposhtnin sulmin e Zogut. Ata do ta kishin mbrojtur me sukses kufirin, nëse nuk do të kishte ardhur Ghilardi me 800 vetë, mes tyre 100 ushtarë rusë, përmes një kalimi të vështirë nëpërmjet Drinit të Zi dhe të avitej nga një vend veçanërisht i vështirë malor. Ghilardi arriti kështu t'i befasonte nga Lindja ushtarët e Peshkopisë dhe të arrinte fitoren së bashku me trupat e Zogut. Fitorja ishte shumë e rëndësishme, disfata do ta kishte penguar kthimin e kryeministrit.¹²²

Pas sulmit të 17 dhjetorit 1924, Leopold Ghilardi, së bashku me pararojën e Zogut, spastruan rrugën nga Mati në Tiranë. Manovrat e shpejta dhe betejat triumfuese të tij i bënë edhe malësorët që t'i bashkoheshin ushtrisë së kryeministrit. Kur mbërriti Zogu në Tiranë, për ushtrinë e tij luftonin tashmë 8000 malësorë.¹²³

Leopold Ghilardi në sistemin autokratik të Zogut

Në fillim të vitit 1925, kryeministri i sapokthyer nisi të bënte spastrime si te nëpunësit e shtetit ashtu edhe në radhët e ushtrisë. Spastrimet u pasuan nga riorganizime të mëdha dhe nga disa valë emërimesh. Por Zogu nuk arriti ta çonte deri në autokraci sundimin e tij, sepse nuk e shmangu dot influencën e Italisë.

Në vitet 1925–1928, Zogu u përpoq ta mënjante ndikimin italian në ushtri. Së pari ai shpërndau shumicën e reparteve, për shkak të mungesës së disiplinës, dhe mbajti vetëm nëntë batalione (1200 vetë) si dhe një milici prej 3000 vetash. Njësitë e reja u mbushën me ushtarët e rekrutuar rishtas.¹²⁴ Në vitin 1927, Zogu filloi me riorganizimin e forcave të armatosura sipas modelit austriak dhe përforcoi edhe artilerinë me topa austriakë.¹²⁵ Edhe zyrat e komandës ushtarake u ristrukturuan.¹²⁶

Por dëbimi i Italisë nga pozitat e saj, doli se paskësh qenë i pamundur. Me gjithë riorganizimet e shumta, instruktorët italianë, me në krye gjeneralin Alberto Paniani, e futën gradualisht çdo njësi organizative të ushtrisë shqiptare nën kontrollin e tyre. Në qershor 1928, krahas instruktorëve të deriatëhershëm, erdhën nga Italia edhe 70 oficerë të tjerë: ata organizuan batalionet e artilerisë në vend dhe kompanitë që do të caktoheshin për mbrojtjen e kufirit. Ata kishin të drejtën e vendimmarrjes së përbashkët si në lidhje me administratën ushtarake, ashtu edhe me trajnimin e oficerëve. Falë këtij angazhimi të tyre, në fillim të viteve 1930, ushtria shqiptare ngjasonte më shumë me forca rendi të një gjysmëkolonie të Italisë sesa me forcën më të lartë të armatosur të një vendi të lirë.¹²⁷

Ahmet Zogu nuk arriti as si president shteti (1925) e as si mbret (1928) që t'i ndalte pretendimet e Mussolinit për influencë. Megjithatë, si politikan i regjur, ai ndërmori gjithçka për të penguar rritjen e ndikimit të këshilltarëve italianë. Në vitet 1925–1928, ai u përpoq që të ndihmonte sa më shumë ithtarë të ish-Monarkisë së Danubit për të marrë poste me influencë, nëse ata *nuk* e vinin në rrezik pushtetin e tij në vend. Karriera politike e Eqrem bej Vlorës mori në këtë periudhë një hov të madh: në vitin 1925 ai u bë senator dhe pak më pas i dërguari i Shqipërisë në Londër, dhe në vitin 1929 në Athinë. Stefan Curani u bë në vitin 1925

¹²² Boletini, Kujtime, 359–361; Libardi, Si u bë mbret i Shqipërisë Ahmet Zogu, 46; Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 46; Fischer, King Zog, 72–73 dhe Pearson, Albania, Vol. 1, 232.

¹²³ Për hyrjen në Tiranë shih Biçaku, Ahmet Zogu, 37; Bernath / Nehring (hgg.), Biographisches Lexikon, Bd. 4, 499 dhe Fischer, King Zog, 74.

¹²⁴ Schmidt-Neke, Entstehung, 156–157 dhe Fischer, King Zog, 123.

¹²⁵ Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 99.

¹²⁶ Për riorganizimin e ushtrisë shih Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 10–11, 89–101 dhe 133–135.

¹²⁷ Për rritjen e ndikimit italian shih Schmidt-Neke, Entstehung, 215; Pearson, Albania, Vol. 1, 280–282, 289; dhe Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 106, 111, 132 dhe 142–144.

kryetar i Këshillit të Përgjithshëm Administrativ të Bankës Kombëtare të Shqipërisë.¹²⁸ Veç kësaj erdhën ekspertë dhe këshilltarë nga Austria dhe Hungaria.¹²⁹ Por shtylla më e rëndësishme e pushtetit të tij u bë ai sistem i inspektorëve të përgjithshëm, të cilin Zogu e forcoi vetë.

Zogu kishte nevojë për nëpunës të aftë dhe besnikë, që i përgjigjeshin dhe i bindeshin vetëm atij. „Në zyrën e tij që kundërmonte erë duhani“ ai zgjodhi katër oficerë me prejardhje të huaj; secili prej tyre u pajisën me prokurat përkatëse për kontrolluar nga një sektor të veprimtarisë shtetërore. Sferat e detyrave dhe kompetencat juridike të Gustav von Mürdacz-it, Walter Francis Stirling-ut, Sir Jocelyn Percy-t dhe Leopold Ghilardi-t nuk ishin shumë të qarta. Ata vepronin herë si adjutantët, herë si mëkëmbës personalë të monarkut. Pozita e tyre u përforcua kur shteti italian arriti të shfaqte pushtetin e prej protektori. Ata ishin kundërpeshat e Zogut ndaj pozitës italiane dhe nuk mund të hiqeshin nga postet. Detyrat e tyre nuk mund të kryheshin nga italianët. Me ndihmën e tyre, pas vitit 1928 mbreti ushtroi pushtetin autokratik. Ndonëse katër inspektorët e përgjithshëm konsideroheshin besnikë ndaj mbretit, Zogu edhe ndaj tyre mbante distancë. Madje nganjëherë i vinte ata në grindje me njëri-tjetrin. Por, me mënyrën e tij, edhe i donte.¹³⁰

Gustav von Mürdacz-i (1874–1945) kishte qenë dikur oficer i Shtabit të Përgjithshëm të Ushtrisë së Përbashkët të Monarkisë Danubiane. Gjatë Luftës Botërore kish shërbyer në Shqipëri. Me Zogun ishte njohur në Vjenë. Pas vitit 1918 Mürdacz-it nuk përfitoi pension nga Austria, çfarë do të ketë bërë që prej vitit 1923 ai të vendohet në Tiranë, si shtetas shqiptar. Sipas të dhënave të Swire-it, ai dhe bashkëshortja e vet, ishin të huajt e parë që shkuan të jetonin në kryeqytetin shqiptar.

Pas viti 1925, si shef i Shtabit të Përgjithshëm, Mürdacz-i ishte përgjegjës për riorganizimin e të gjithë ushtrisë. Në këtë detyrë, sipas Zejnatis, e ndihmonin edhe Xhemal Araniti dhe Qamil Elbasani. Ai ishte i mendimit se në vend të një ushtrie masive, Shqipërisë i nevojitej një trupë e vogël efektive dhe e shpejtë, e trajnuar dhe e pajisur mirë, e aftë për të operuar në çdo kohë dhe anembanë vendit. Këtë koncept ai nuk arriti ta realizonte në ushtri, por parime e tij shërbyen si bazë për riorganizimin e xhandarmërisë (me qendra në Berat, Elbasan, Korçë, Vlorë, Gjirokastrë, Shkodër, Tiranë dhe Durrës), prej ku italianët u mbajtën rreptësisht larg. Pas Pakteve të Tiranës gjenerali Alberto Paniani u bë shef *i dytë* i Shtabit të Përgjithshëm të Ushtrisë. Detyra më e rëndësishme e Mürdacz-it në këtë periudhë ishte mbikëqyrja e veprimtarisë së instruktorëve italianë.

Mürdacz-i ishte burrë i mençur, që i ngjante më shumë një studiuesi sesa një ushtaraku. Shumë shpejt ai e kuptoi rëndësinë e Pakteve të Tiranës dhe nga ky moment ia kushtoi pjesën më të madhe të kohës kopshtit të vet dhe muzikës. Por nuk e braktisi kurrë atdheun e zgjedhur dhe mbretin e tij. Në vitet 1944-1945 punoi si oficer ndërlidhës midis shtetit shqiptar dhe ushtrisë gjermane. Pas marshimit të forcave komuniste nuk pranoi të arratiset prandaj u var në Tiranë në moshën 70 vjeçare.¹³¹

Një tjetër figurë kyçe e riorganizimit të forcave të armatosura ishte koloneli britanik, Walter F. Stirling.¹³² Përse Zogu zgjodhi pikërisht një oficer britanik? Rekrutimi i oficerëve britanikë do të ketë pasur disa shkaqe. Së pari, roli i britanikëve në Shqipëri gjatë kontrollit ndërkombëtar mbi Shkodrën, në vitin 1913, nuk lidhej me kujtime të këqija. Së dyti, Britania

¹²⁸ Asllani, Studentët, 152–153.

¹²⁹ Ndër të tjerë, në këtë periudhë, edhe hungarezi Antal Waisbecker nisi të punonte në Tiranë si reorganizator i prodhimit bujqësor. Selenica, Shqipëria e ilustruar, 195.

¹³⁰ „The King liked his Inspectors-General. Myrdacz and Ghilardi were probably the nearest he had to friends, and, with Stirling and Percy, too, he could drop his facade of infallibility.” Tomes, King Zog, 127–133, 132.

¹³¹ Për Mürdacz-in shih Swire, King Zog’s Albania, 205; Zejnati, Ahmet Zogu – politikan apo ushtarak, 263–265; Tomes, King Zog, 128. dhe Elsie, A Biographical Dictionary, 324–325.

¹³² Fischer, King Zog, 79.

e Madhe nuk kishte qenë fuqi pushtuese në Luftën Botërore. Së treti, Zogu mendonte se oficerët italianë nuk do të dilnin kundër kolegëve të tyre britanikë aq hapur sa ç' dilnin kundër kolegëve austriakë ose shqiptarë. Së katërti, oficerët britanikë nuk synonin të kishin influencë politike, detyrat e tyre ishin vetëm të natyrës ushtarake. Kësisoj mund të pranoheshin më lehtë nga shqiptarët (ndryshe nga instruktorët italianë që konsideroheshin si kundërshtarë).¹³³

Kolonel Walter F. Stirling-u (1880–1958) ishte ushtarak me profesion.¹³⁴ Në vitet 1899–1900 kishte marrë pjesë në Luftërat Boere, që nga viti 1906 kishte jetuar në Lindjen e Afërme si oficer i ushtrisë egjiptiane. Gjatë Luftës Botërore kish luftuar në shkretëtirë, si oficer i Shtabit të Përgjithshëm të Lorencit të Arabisë (Thomas Edward Lawrence, 1888–1935). Pas vitit 1918 qe bërë komandanti ushtarak i rajonit të Jaffas, kur i njohuri i tij, Harry Eyres, konsulli britanik në Tiranë i kishte thënë se ministri i brendshëm i Shqipërisë kërkonte këshilltarë të huaj. Pas një letre personale të Zogut, Stirling-u mbërriti në Durrës në vitin 1923. Pas dy udhëtimeve të gjata nëpër vend, ai arriti në përfundimin se “Shqipëria është një vend i Lindjes së Afërme, pra, më pëlqen”. Edhe Zogu i kishte lënë përshtypje të mira Stirling-ut.

*„Of all the statesmen of the Middle East – and I have met most of them – I consider Zog to be by far the most brilliant, the most cultivated, and the most far-seeing.”*¹³⁵

Pas kthimit nga shteti serbo-kroato-sllloven, Stirling-u u bë inspektori i përgjithshëm për xhandarmërinë. Ai ngriti aty atë forcë të armatosur, për të cilën kish ëndërruar Mürdacz-i e që, për dallim nga ushtria, u bë simboli më i lartë i armatosur i pavarësisë shtetërore. Me miratimin e Zogut, inspektori i përgjithshëm rekrutoi nëntë ish-oficerë të kolonive britanike dhe i emëroi ata instruktorë xhandarmërie. Stirling-u grumbullonte në Lindjen e Afërme informacione shumë të dobishme: me bashkatdhetarët e vet si vartës, ai e organizoi dhe e trajnoi xhandarmërinë, por në postet më të larta të komandave, në krye të katër rajoneve të xhandarmërisë, vuri oficerë shqiptarë (Hysni Demën, Muharrem Bajraktarin, Prenk Previzin, Fiqri Dinen). Synimi i tij ishte që ta hapte karrierën në këtë organ të politikës së brendshme për sa më shumë shqiptarë.¹³⁶

Inspektorit të përgjithshëm iu dhanë edhe detyra që kishin të bënin me njerëzit. Meqenëse kishte përvojë në këtë fushë, në vitin 1925 Stirling-u u ngarkua nga Zogu që të grumbullonte familjet e arratisura nga Kosova në Shqipëri, t'i seliste dhe t'u jepte nga një copë toke bujqësore (5 ha).¹³⁷

Personaliteti i Walter Stirling-ut ngjante me atë të ish-eprorit të tij, Lorencit të Arabisë, për një gjë: edhe ai e kishte të vështirë të merrej vesh me vartësit. Ndonëse koloneli britanik i kishte zgjedhur vetë instruktorët, ai grindej vazhdimisht me ta. Si përfundim, në gusht 1926, Zogu e hoqi nga posti i Komandantit të Përgjithshëm të Xhandarmërisë dhe i dha një detyrë të re: që të përgjonte nëpunësit e administratës shtetërore. Këtë detyrë ai e kreu deri më 1931, kur zbuloi një aferë korrupsioni, ku përfshiheshin dy njerëz të besuar të Zogut, ministri i brendshëm Musa Juka dhe Abdurahman Salih Mati. Stirling-u donte t'i nxirrte ata në gjyq, por Zogut i pëlqente më shumë t'i kërcënonte në mënyrë diskrete dhe t'i shkarkonte pa zhurmë nga detyra sesa t'i nxirrte në gjyqe publike. Me këtë Stirling-u krijoi përshtypjen se

¹³³ Swire, King Zog's Albania, 205 dhe Tomes, King Zog, 128.

¹³⁴ Mbi jetën e Stirling-ut shih Fischer, King Zog, 53; Pearson, Albania, Vol. 1, 203, 206–207; Elsie, A Biographical Dictionary, 429 dhe Elsie, http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ghD4UBC_22wJ:www.albanianhistory.net/texts20_3/AH1953.html+&cd=3&hl=hu&ct=clnk&gl=hu

¹³⁵ Walter Francis Stirling, Safety Last. London 1953, 157.

¹³⁶ Joseph Swire, Albania – the Rise of a kingdom. New York 1971, 456; Schmidt-Neke, Entstehung, 155 dhe Pearson, Albania, Vol. 1, 243 dhe 245.

¹³⁷ Pearson, Albania, Vol. 1, 253.

e kishte humbur besimin e mbretit, dha dorëheqjen dhe, i zemëruar siç ishte, filloi të punonte si portier i dytë i një filiali të dyqanit „Marks & Spencer” në Londër. Mëria e tij ndaj Zogut nuk do të ketë qenë aq e madhe, pasi pas vitit 1940 u kthye sërish në Shqipëri për të organizuar qëndresën ndaj gjermanëve. Madje në vitet 1949–1951, ai banonte në oborrin e mbretit të mërguar në Aleksandri.¹³⁸ Këtu shkroi edhe kujtimet e tij për Shqipërinë.¹³⁹

Ndonëse oficerët italianë bënë ç’ishte e mundur që ta shtinin në dorë postin e Stirling-ut pasi ky dha dorëheqjen më 1926, pasardhës i tij u bë një oficer tjetër britanik, gjenerali Sir Jocelyn Percy.¹⁴⁰ Percy ishte një veteran britanik, kishte luftuar në Luftërat Boere, në vitet 1906–1912 kishte qenë komandant në Hindukush (Pakistani i sotëm); në vitet 1919–1920 kishte qenë drejtues i misionit ushtarak britanik në krah të Pjotr Nikolaevitsch Vrangeli-it.¹⁴¹

Komandanti i ri i xhandarmërisë, në rangun e një gjeneralmajori, e vazhdoi me mençuri punën e Stirling-ut. Është meritë e Percy-t që xhandarmëria u bë një forcë e disiplinuar e sigurisë së brendshme. Ai krijoi një strukturë të re organizative për komandat dhe organizoi edhe njësitë e strukturës organizative në nivel të mesëm dhe të ulët. Pjesën më të madhe të njësive ushtarake e dërgoi në mbrojtjen kufitare për t’i dhënë kështu xhandarmërisë dorë të lirë brenda vendit. Oficerët shqiptarë i detyroi të respektonin ligjet.¹⁴² Zogu ishte aq i kënaqur me të saqë edhe Percy-n e emëroi gjeneral të përgjithshëm dhe vuri katër batalione nën komandon e tij të drejtpërdrejte. Pa dyshim që edhe personaliteti i Percy-t ndikoi që oficerët dhe trupat shqiptare t’i pranonin instruktorët britanikë dhe deri diku t’i donin. Zogu nuk lejoi as pas vitit 1928 që t’ia hiqnin gjeneralin; vetëm pas vitit 1938 italianët arritën ta bënin atë të largohej nga vendi.¹⁴³

Zogu e ngarkoi edhe Ghilardi-n me detyra mbikëqyrëse dhe me organizimin e disa forcave të armatosura,¹⁴⁴ por këtij i la më shumë liri se Mürdacz-it, Stirling-ut dhe Percy-t. Nga inspektorët e përgjithshëm të mbretit Ghilardi ishte *primus inter pares*.

Në vitin 1926 Leopold Ghilardi u gradua kolonel dhe më 1928 gjeneral. Si inspektor i përgjithshëm i Zogut, banonte në *oborrin mbretëror* dhe vepronte si i dërguari dhe i ngarkuari personal i mbretit.¹⁴⁵ Një nga detyrat e tij ishte vërtetimi i rritjes së influencës italiane. Ndoshta ky ishte edhe shkaku se përse oficerët italianë përpiqeshin ta shtynin atë vazhdimisht në sfond, sikurse e kishin bërë njëherë me sukses me Mürdacz-in. Por Ghilardi ishte kryekëput „antiteza” e Mürdacz-it, me ato atituda që kishte nuk mund të mënjanohej nga jeta publike.¹⁴⁶ Madje, italianët u përpoqën disa herë që ta korruptonin – por pa sukses. Ghilardi ishte jo vetëm besnik ndaj Zogut, por edhe skeptik ndaj ish-aleatit që kishte tradhtuar Austro-Hungarinë.¹⁴⁷ Sesa e fortë ishte pozita e re e tij, këtë e ilustron më së miri fakti që ai ishte i

¹³⁸ Për veprimtarinë e Stirling-ut pas vitit 1925 shih Tomes, King Zog, 130 dhe Pearson, Albania, Vol. 1, 260–261 dhe 328–329.

¹³⁹ Stirling, *Safety Last*, Chapter XII, 124–157.

¹⁴⁰ Për veprimtarinë e Percy-t në vitet 1926–1938 shih Tomes, King Zog, 127, 130–132, 165, 173, 190, 209, 247.

¹⁴¹ Elsie, *A Biographical Dictionary*, 355.

¹⁴² Fischer, King Zog, 102.

¹⁴³ Schmidt-Neke, *Entstehung*, 156; Tomes, King Zog, 131–132 dhe Pearson, Albania, Vol. 1., 270, 303–304, 362 dhe 394–395.

¹⁴⁴ Për jetëshkrimin e Ghilardi-t si ushtarak dhe veprimtarinë e tij si inspektor i përgjithshëm shih: Pëllumb Qazimi, *albanija – vojska i strani utjecaji* (1912.-1991.), Zagreb 2013, 76–77; Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 95–97 dhe 102–103.

¹⁴⁵ Elsie, *A Biographical Dictionary*, 168; Zejnati, Ahmet Zogu – politikan apo ushtarak, 265 dhe Tomes, King Zog, 129.

¹⁴⁶ „Leon Ghilardi was a big-bearded Croat, by turns taciturn and voluble, whose conceited manner suggested to many an operatic buffo.” Tomes, King Zog, 128.

¹⁴⁷ Schmidt-Neke, *Entstehung*, 215 dhe 337.

vetmi, krahas gjeneralit Araniti, që u lejua të ishte tërë kohën në krah të mbretit të ri, gjatë ceremonisë së kurorëzimit të monarkut, më 1 shtator 1928.¹⁴⁸

Besnikëria dhe paanësia politike e Ghilardi-t i shërbente Zogut jo vetëm për çështjet ushtarake, por edhe për marrëdhëniet e tij me prijësit feudalë dhe me popullin. Në emër të monarkut, Ghilardi kontrollonte dhe kërkonte shpjegim për gjithçka dhe në çdo kohë. Kur dilte ndonjëherë me njërën prej makinave luksoze të familjes mbretërore, duhej t'i bindej çdokush. Dhe Ghilardi-t i pëlqente shumë të shëtiste nëpër Shqipëri. Gjatë rrugës, kontrollonte nëpunësit lokalë, organizonte parada me trupat e armatosura, merrte pjesë në ceremonitë e betimit të ushtarëve dhe xhandarëve, vizitonte kazernat, përmirësonte infrastrukturën e vendit (gjendjen e rrugëve dhe urave), kontrollonte pajimin e shkollave, furnizimin e tyre me libra mësimorë dhe gjendjen e trupit mësimdhënës. Dhe kudo që shfaqej: inkurajonte, premtonte dhe entuziazmonte banorët – gjithmonë në emër të Lartmadhërisë së Tij! Në vitin 1931, Swire-i shkruante sesi Ghilardi i kishte bërë thirrje parisë së frikësuar të Himarës së tronditur nga tërmeti, që në emër të mbretit të bëheshin trima dhe të jepnin shembullin personal.¹⁴⁹ Në fakt edhe këto udhëtime të Ghilardi-t (krahas trupave të xhandarmërisë që shtypën një numër të madh kryengritjesh) bënë që reputacioni i Zogut si mbret të forcohej gjithnjë e më shumë edhe nëpër fshatra.¹⁵⁰ Natyrisht, duhet thënë se Ghilardi kishte edhe ithtarët e vet – kryesisht nga radhët e ish-ushtarëve të tij.¹⁵¹

Nga një udhëtim i Ghilardi-t kanë mbetur dokumente të vlefshme arkivore. Në gusht 1930, mbreti vizitoi Himarën dhe premtoi se do të përmirësonte rrugët malore. Më 22 gusht Ghilardi shkoi në Vlorë dhe filloi menjëherë me realizimin e premtimit të Zogut.¹⁵²

Inspektori i përgjithshëm e shëtiti në fillim të gjithë zonën për t'u njohur me gjendjen e përgjithshme të rrugëve. Së pari, vizitoi disa fshatra, ku në emër edhe të mbretit mbledhi informacione për gjendjen e shkollave dhe të zyrave shtetërore. Foli me parinë dhe këshillat e fshatrave dhe në fund të çdo dite, i dërgonte telegrame Zogut, ku raportonte për përjetimet dhe vëzhgimet e tij (p.sh. për gjendjen e përgjithshme të popullsisë ose për raportin e saj ndaj mbretit) – në shqip! Bëhej fjala kryesisht për fshatrat përreth Qafës së Llogorasë. Për përmirësimin e linjave rrugore në këtë hapësirë dhe për zgjerimin e Qafës, Ghilardi i kërkoi mbretit 60 ushtarë dhe 100 punëtorë me pajisje. Ushtarët dhe punëtorët erdhën në numrin e kërkuar dhe filluan punën në shtator 1930. Punuan në këtë zonë gjer në nëntor. Inspektori i përgjithshëm u dha detyrë edhe rreth 50 studentëve të Shkollës Teknike të Tiranës, nën drejtimin e profesor Kol Jakës, që të ndërtonin banesa të përkohshme për ushtarët e stacionuar rreth Qafës së Llogorasë. I dha urdhër popullsisë lokale që t'i furnizonte punëtorët me ushqime. Në fakt, ky ishte elementi kryesor i lirive të veprimit të Ghilardi-t: për realizimin e detyrave kishte në dispozicion burimet e vendit. Kur e kryente detyrën, përgatiste faturat dhe kujdesej që fshatrat mirënjohëse (p.sh. Mesapliku) t'i dërgonin Zogut donacione falënderuese.¹⁵³

¹⁴⁸ Tomes, King Zog, 100 dhe Pearson, Albania, Vol. 1, 295–296.

¹⁴⁹ „Ghilardi harangued them mightly and dramatically in the King's name, urging them to bear their misfortunes bravely.” Swire, King Zog's Albania, 162.

¹⁵⁰ KA1. Personalevidenzen – Qualifikationsliste, Kt. 792, General Leopold Ghilardi, Bericht von Kolonel Gustav Hubka, 23.8.1935, 3; Boletini, Kujtime, 370; Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 102–103.

¹⁵¹ „An unkempt peasant, seeing Ghilardi, rushed to him with a glad cry, flung his arms round the general's neck and kissed him warmly on both cheeks, then smothered his hand with kisses. The man had served as a sergeant under Ghilardi who was well pleased and remarked merrily that he had not been kissed for three years.” Swire, King Zog's Albania, 159.

¹⁵² Burimet e udhëtimit janë në telegram, raporte dhe fatura të Ghilardi-t drejtuar Zogut. AQSh, F 150: Ministria e Oborrit Mbretëror, Ekonomi-financë, Dosja Nr. 1277, viti 1930.

¹⁵³ AQSh, F 150: Oborrit Mbretëror, Ekonomi-financë, Dosja Nr. 1277, viti 1930, Telegram i Ghilardi-t, Vlorë, 22.8.1930, 23.11.1930; po aty. Një faturë e Ghilardit, përkatësisht raport i Ghilardi-t, Mesaplik, 2.12.1930.

Meqë Swire-i ishte i mendimit se Ghilardi ishte shumë i dhënë pas Himarës, autori i këtyre rreshtave nuk mund të rri pa shprehur supozimin se punimet e shumta infrastrukture në këtë zonë i hapnin gjeneralit edhe mundësinë të gjente pagurin e fshehur në vitin 1914....¹⁵⁴

Këto vite kanë qenë ndoshta më të lumturat në jetën e Ghilardi-t. Vërtet që largohet shpesh nga qyteza e mërzitshme që ishte Tirana asokohe dhe shkonte në fshat, por nuk mund të thuhet se në kryeqytet e ndjente veten keq:

„Ky mercenar trim që sipas pohimeve të veta i kishte mposhtur 18 herë italianët, nëntë herë serbët, kishte dhënë urdhër që t’u pritej koka, të vareshin, të shkoheshin në hell dhe të rriheshin me kamxhik rreth 2000 kundërshtarë shqiptarë, në atmosferën e padurueshme provinciale të Tiranës, një fshat me vetëm afro 5000 banorë, bënte tani një jetë shumë të mërzitshme për të, me 5-o’clock-teas nëpër legata dhe konsullata, ku ai dëftohej si bashkëbisedues sharmant dhe qejfli femrash me galanteri trubaduri, ndërsa mbrëmjeve, në restorantin italian, me Chianti e bixhoz, si rrëfenjës bërmash nga luftërat dhe historish të fëlliqura.”¹⁵⁵

Ai i frekuentonte shpesh restorantet italiane dhe kafenetë shqiptare. Kërkonte aty kontakt me të huajt, qofshin këta gazetarë ose të afërmit e diplomatëve të akredituar në Tiranë. Kur fliste me gazetarët, u paraqiste gjithnjë një tablo të idealizuar mbi Shqipërinë dhe e krahasonte Zogun me Mussolini-n ose Mustafa Qemal Ataturkun. Veç kësaj, Ghilardi-t i pëlqente t’i gdhendte imazhet dhe mitet që qarkullonin rreth figurës së tij. Është fort e mundshme, që thashethemet se në vitin 1927, teksa kalonte kufirin shqiptaro-jugosllav, e kishin vlarë xhandarët që donin ta arrestonin me akuzën si tradhtar..., t’i kishte hapur vetë.

Kur pinte ndonjë gotë verë të mirë italiane, Ghilardi-t i zgjidhej gjuha: rrëfente për aventurat e tija ose recitonte poezi të gjata nga eposet ballkanike të shkruara në gjuhët sllave. Në këto raste qëllonte t’i shpëtonte edhe ndonjë vërejtje për Zogun. Kur ndodhte kjo, kthjellohej sakaq dhe bënte çmos që ato fjalë të mos dilnin në shesh. Kështu pat kërcënuar, për shembull, gazetarin vjenez Max Fischer, që e quante Ghilardi-n „kondotieri i fundit i Evropës”, se do të vinte shqiptarë për ta vlarë, nëse do të botonte artikuj ironikë në “Berliner Tagblatt” për të ose për Zogun...¹⁵⁶ Karakteri enigmatik i personit të tij përforcohet edhe më shumë me faktin që, edhe pse e jepte veten si ithtari më i përkushtuar i Zogut, një të fshehtë e kishte: „..., thellë në portofol ruante një letër nga një personalitet tjetër i interesuar për Shqipërinë, -„për çdo rast”.” Por, se kush ishte ky person, kjo nuk u morr vesh kurrë.¹⁵⁷

Ghilardi-t i pëlqenin flirtet me femrat që vinin për vizitë te pjesëtarët e trupit diplomatik të Tiranës. Njëherë Tafil Boletini rrëfente, se e kishte parë gjeneralin në Lushnjë, para një kafeneje, teksa po shëtiste motrën e vogël të të dërguarit jugosllav me një limuzinë luksoze mbretërore. Ghilardi ia kish prezantuar me mirësjellje Tafil beut motrën e diplomatit dhe kish vërejtur me buzëqeshje dinake në fytyrë se beu vinte nga fisi *me emër* i Boletinëve...¹⁵⁸

Nga periudha e tranzicionit të viteve ‘20 dhe ‘30 na ka mbetur edhe një burim interesant arkivor. Me sa duket, Ghilardi vazhdonte të kishte letërkëmbim me personalitetet e njohura shqiptare të kohës (si në Shqipëri ashtu edhe jashtë saj). Në Arkivin Shtetëror të

¹⁵⁴ Swire, King Zog’s Albania, 159.

¹⁵⁵ ÖHHStA 19. Nachlässe, Nachlass Kral, Kt. 4, X. Albanien.

¹⁵⁶ ÖHHStA 19. Nachlässe, Nachlass Kral, Kt. 4, X. Albanien, Max Fischer, „Das Ende des letzten Kondottiere Europas”, Türkische Post, 21.4.1927.

¹⁵⁷ ÖHHStA 19. Nachlässe, Nachlass Kral, Kt. 4, X. Albanien.

¹⁵⁸ Boletini, Kujtime, 370.

Tiranës është ruajtur p.sh. një letër e shkruar në shqip që ai ia dërgon Jashar Erebarës në Kosovë.¹⁵⁹

Komandant i rinisë shqiptare

Pika kulmore në karrierën e Ghilardi-t, një tjetër shembull shumë domethënës për raportin e tij me Zogun, ishte padyshim, në qershor 1930, kur mbreti e emëroi gjeneralin komandant të Entit Kombëtar 'Djelmënia Shqiptare'.¹⁶⁰

Enti u thirr në jetë me anë të një dekreti të Zogut, që daton 14 nëntor 1928. Në fillim nuk ishte gjë tjetër, veçse një organizatë rinore fashiste sipas modelit italian (nxitur nga italianët?). Komandanti i parë ishte majori Selaheddin Blloshmi, i cili gjatë "kthimit të madh" të vitit 1924 kishte qenë komandant i kolonës nga Struga për Elbasan. Sipas dekretit, organizata paraushtarake ishte përgjegjëse për edukimin fizik dhe shpirtëror të djemve dhe vajzave. Mbreti e përcaktoi kornizën për funksionet e shoqatës me një ligj të datës 9 maj 1929; për shkak të këtij ligji, nuk mund të thuhet me saktësi se cila ishte data e themelimit.¹⁶¹

Jeta e organizatës rinore pësoi një kthesë radikale në vitin 1930. Në këtë moment ishte bërë e qartë pozita e pabarabartë ndaj Italisë, për shkak të Pakteve të Tiranës: shteti e kishte humbur njëherë e përgjithmonë ndikimin ndaj ushtrisë së vet.¹⁶² Për mbretin Zog I, kupa u mbush, kur disa dhjetëra anije të flotës detare të Italisë vizituan portin e Durrësit, në prill 1930. Vizita e flotës nuk ishte vetëm demonstrim force. Me anijet luftarake të Italisë, krahas një kontingjenti të ri instruktorësh, erdhën edhe disa qindra të rinj shqiptarë, që ishin arsimuar nëpër shkollat e larta italiane. Entuziazmi (dhe lojaliteti i tyre) i të rinjve për vendin, ku kishin kryer studimet, ishte i padiskutueshëm.¹⁶³ Në përgjigje të këtij demonstrimi force nga ana e Italisë, Zogu riorganizoi Entin Kombëtar të Djelmënisë.

Praktikisht, organizata e të rinjve ndërtua nga e para. Kjo u bë edhe më e lehtë pas vdekjes së komandantit të parë, major Blloshmit. Synimi i Zogut ishte krijimi i një organizate paraushtarake që, falë anëtarësimit të detyruar, do ta edukonte çdo të ri të kësaj grupmoshe në frymën patriotike. Nga ky edukim mbreti shpresonte që të rinjtë ta forconin aq shumë ndjenjën e tyre kombëtare dhe patriotike saqë edhe në ushtrinë e drejtuar nga italianë të mund t'u bënin ballë formave të ndryshme të ndikimit të huaj. Për arritjen e këtij synimi, mbretit i nevojitej një komandant që ishte besnik jo vetëm ndaj tij, por edhe ndaj shtetit shqiptar dhe idesë kombëtare. Posti i komandantit nuk ishte vetëm çështje mirëbesimi, sepse, sipas Zogut, nga fati i kësaj organizate varej e ardhmja e Shqipërisë. Prandaj, në krye të kësaj shoqate, mbreti vuri të vetmin burrë, që vërtet kishte shans t'i përmbushte pritshmëritë e tij që ngjanin si të përealizueshme. Komandant i rinisë shqiptare, e kësajsoj figurë kyçe e ardhmërisë së Shqipërisë, sipas vizionit të Zogut, u bë inspektori i përgjithshëm, Leon Gjilardi.

Gjilardi u emërua në krye të shoqatës, pra, në krye të një strukture të re shoqërore (komandant i përgjithshëm) nga fundi i shkurtit 1930. Si nga ana formale, ashtu edhe nga ajo funksionale, Djelmënia mbeti një milici paraushtarake, të cilën mbreti donte ta mbante larg ushtrisë. Për djemtë dhe vajzat që mbushnin moshën 15-vjeçare anëtarësimi ishte me detyrim. Gjatë dy viteve të para djemtë ishin anëtarë të korpusit të kadetëve, një lloj lëvizjeje bojskautësh, dhe në moshën 17-vjeçare bëheshin ushtarë milicie. Në ushtri ata duhet të hynin në moshën 19-vjeçare. Brenda organizatës kishte nga një drejtori ose ent më vete që merrej me edukimin e tyre moral dhe fizik, zhvillimin e shkathtësive dhe zhërvjelltësisë së tyre në

¹⁵⁹ AQSh, F 23: Jashar Erebara (fond), korrespondencë, Dosje Nr. 12/2, Gjilardi (dosje), një letër nga Ghilardi drejtuar Erebarës („nga Oborri Mbretnor Milicia Ushtarake, Zyra e Komandit Përgjithëshëm”), Tirana, 27.12.1930.

¹⁶⁰ Fischer, King Zog, 159–161.

¹⁶¹ Schmidt-Neke, Entstehung, 217.

¹⁶² Swire, King Zog's Albania, 204.

¹⁶³ Pearson, Albania, Vol. 1, 314.

të nxënë, për zhvillimin e potencialit të tyre sportiv. Në krye të drejtorive të organizatës ishin inspektorë të përgjithshëm në rang kolonelësh: dr. Crispino Agostinucci (edukimi fizik), Seit bej Toptani (sport) dhe Eqrem bej Libohova (edukimi artistik). Lëndët e vajzave kishin të bënin në radhë të parë me amvisërinë dhe kujdesin shëndetësor.¹⁶⁴ Selia qendrore e Entit Kombëtar ishte në Tiranë dhe ishte ndarë në degë në bazë qarqesh. Në vitin 1931, kur ndikimi italian filloi të ndihej edhe këtu, Enti vepronte me 4-5 batalione dhe drejtohej nga 81 oficerë. Me nxitjen e Italisë, më 30 qershor 1931, Djelmënisë iu hoq mëvetësia organizative: mbreti dha urdhër që të kalonte nën kompetencat e Ministrisë së Mbrojtjes. Me kërkesë të gjeneral Paniani-t, më 1934, Zogu e dorëzoi edhe pikën e fundit të autonomisë: Enti u kthye në një dikaster të Ministrisë së Arsimit.¹⁶⁵

Nga pozita e Zogut, emërimi i Gjilardit kishte edhe një kuptim që ia vlen të përmendet. Pas Pakteve të Tiranës, Zogu nisi t'u jepte gjithnjë e më shumë hapësirë në fjalimet e tij tezave të dala nga karakterologjia e kombit shqiptar. Të paktën kjo përshtypje krijohet nga publikimet burimore të Lushajt dhe Sadikut, ku janë botuar fjalimet publike të mbretit.¹⁶⁶

Forcimi i ndikimit italian, siç duket, pati si pasojë jo vetëm edukimin paraushtarak të bërë nga shteti, por edhe që mbreti Zog I t'i kundërvihej çdo ideje të rrezikshme të italianëve me ide shqiptare. Në fjalimet e tij në kuvend dhe radio dhe në deklaratat e nxjerra midis viteve 1925 dhe 1935, mbizotëronte gjithnjë e më shumë çështja e edukimit kombëtar; ai mundi ta formulonte gjithnjë e më saktë se cilët patriotë dhe çfarë kombi donte të shihte si rezultat të këtij edukimi. Deri tani mund të dëshmohet vetëm në mënyrë të tërthortë se karakterologjia kombëtare e Zogut, krahas shkrimtarëve dhe poetëve të Rilindjes shqiptare (de Rada, Pashko Vasa, vëllezërit Frashëri etj.) bazohej edhe në librin historik të vitit 1896 të hungarezit Lajos Thallóczy.¹⁶⁷ (Si shembull mund të përmendim një citat nga një fjalim i Zogut në kuvend, në vitin 1936: „*Kombi i ynë, tue qenë i vogël, por i lirë e veturdhnues, ka një karakter aq të naltë, sa ay i kombeve ma të medhenj. [...] Shqiptari nuk mund te jetojë pa liri: lirinë e ka aq të Shenjtë.*”)¹⁶⁸ Nuk ka nevojë për shumë dëshmi për të pohuar se një nga trashëgimtarët më të rëndësishëm politikë të mendimeve të Zogut u bë pikërisht Enver Hoxha („*Në rastë rreziku të Atdeut tonë, nuk na vjen për ndihmë as myslimani i Azisë as edhe i krishteni i Europës.*”)¹⁶⁹

Sipas librit të Aqif Domininit, njërit prej oficerëve të Djelmënisë në vitin 1931, mbreti e shihte rolin paraushtarak të rinisë si shërbim të shenjtë që e kishte zanafillën në Agogën e Spartës. Gjatë edukimit ushtarak të rinjtë nuk përgatiteshin vetëm për mbrojtjen e atdheut, (ku si shembuj shkurajues u prezantoheshin rastet e Çamërisë dhe të Kosovës), por atyre u prezantohej edhe kulti i shtetit (28 nëntori 1912) dhe i familjes mbretërore. E tëra kjo nuk i shërbente së tashmes, por kryesisht së ardhmes. Të rinjtë shiheshin si „ushtarët e së nesërme“. Natyrisht që duhet theksuar se në përfytyrimet e Zogut e ardhmja e Shqipërisë do të thoshte e ardhmja e pushtetit të tij politik dhe e dinastisë së tij.¹⁷⁰

Një nga deklaratat më domethënëse të Zogut mbi karakterologjinë e kombit doli më 14 gusht 1935, katër ditë para vdekjes së Gjilardit. Mbreti thoshte në këtë deklaratë, se virtytet

¹⁶⁴ Ramiz Lushaj / Safet Sadiku (red.), Me jetue në shekullin e sotshëm. Zog I. Tiranë 1995, 33.

¹⁶⁵ Domini, „Djelmënia...”, 55; Schmidt-Neke, Entstehung, 217–218 dhe Zejnati, Ahmet Zogu – mbreti dhe komandanti, 137–141.

¹⁶⁶ Lushaj / Sadiku (red.), Me jetue, 10–14.

¹⁶⁷ Mbi librin e leximit të Lajos Thallóczy shih Krisztián Csaplár-Degovics, Lajos Thallóczy und die Historiographie Albaniens, Südost-Forschungen (68) 2009, 205–246, për karakterologjinë kombëtare në veçanti 225–242.

¹⁶⁸ Lushaj / Sadiku (red.), Me jetue, 40.

¹⁶⁹ Po aty 36.

¹⁷⁰ Domini, „Djelmënia...”, 22–28 dhe 32–35.

më të rëndësishme të kombit ishin: disiplina (disciplinë), sakrifica dhe përparimi. Mbi këto tri virtyte ngrihej nderi i shqiptarit dhe këto tri virtyte krijonin edhe idealin kombëtar.¹⁷¹

Çfarë lidhje ka kjo me Gjilardin? Zogu, i cili gjatë sundimit të tij shihte si detyrën më të rëndësishme sigurimin me çdo kusht të pushtetit, kuptoi një fakt të rëndësishëm: që *shqiptarët kishin nevojë për një hero*. Në personin e Gjilardit me origjinë kroate, i gjatë në trup, me aftësi të jashtëzakonshme fizike,¹⁷² dhe me një të kaluar të madhërishtme si ushtarak, Ahmet Zogu, mbreti i të gjithë shqiptarëve, gjeti heroin që mund t'ia dhuronte rinisë shqiptare. *Gjilardi ishte mishërimi fizik i virtyteve shqiptare të konceptuara më lart*. Ndonëse mbreti e mirëmbante dhe e ruante me xhelozzi kultin e tij të përgjithshëm si shtet, në rastin e Gjilardit ai lejoi krijimin e një kulti pak më solid dhe të një lloji tjetër *përbrenda organizatës së Djelmënisë*. Kjo dëshmohej edhe në librin e lartpërmendur të Dominin, që përfaqësonte një nga materialet më të rëndësishme propagandistike të organizatës rinore. Domini e quante Gjilardin haptazi një trim që jepte shembullin personal duke luftuar për atdheun – sa herë që qe e nevojshme:

*„E dini fort mirë, se ju a kam përsëritë sa e sa herë, se komandant i Përgjithshëm ishte Gjeneral Leon de Ghilard-i. Historia flet e do të flasi sheshit për këtë trim. Dashuniya që pati për Arbënin t'onë e bëni të luftojë sa e sa herë për këtë vend. Dashuniya që ka për personin e Mbretit e shtiu të luftojë krahas me të për ringjalljen e trupit të Manushaqes Shqipni. Që prej shumë vjetsh ky plak i thinjun, ky burr shteti, është mundue tue shtimë, vehten në rrezik për Shqipni e për Mbret. Neve na bie rasha ta njoftim tash, kur jemi ende të ri, po pleqtë që e kanë njoftë që dikur mund të flasin më gjallë për të e për veprat e tij. Për atë do të flasi historia, trimnit e atë vetë do ta këndojnë legjendat popullore të kohës s'ardhëshme, e nëna femis dikur do t'ja kujtojë me dashuni emrin Leon de Ghilard-i. Me të drejtë e më meritim pra edhe N. M. Tij i pat besue e lënë në dorë dymenin e Milicies Parausharake me mesaxhin e bukur e plot kuptim që i dreiton, kur e emnon si Komandant të Përgjithshëm të Djelmënis Shqiptare, që më pëlqen t'ja u tregoj edhe këtu:...”*¹⁷³

Në lidhje me raportin midis Zogut dhe Gjilardit, përkatësisht imazhit që kishte Zogu për Gjilardin është shumë domethënëse deklarata e mbretit e datës 24 shkurt 1930 (Shtojca 1).¹⁷⁴ Përkundër mendimit të shprehur në literaturë e lëmit, kjo deklaratë nuk ishte (vetëm) një thirrje e mbretit drejtuar rinisë shqiptare, por një dokument, të cilin Zogu e nxori për mbrojtjen e personit të tij dhe të dinastisë së tij. Deklarata është një dëshmi që tregon se mbreti, më së voni që nga viti 1930 parashikonte se do të ishte në luftë me Italinë. Prandaj edhe ia ndryshoi strukturën Djelmënisë.

¹⁷¹ „Për ta forcue Kombin duhet: Disciplinë, Sakrificë, Përparim. Disciplinë: Nji Komb ose nji organizatë, qi krijohet ne gjinin, e tij, për qëllime të nalta kombtare, nuk mund t'ecin përpara pa pas nji disciplinë të fortë. Sakrificë: Jo vetëm organizatat shtetnore, jo vetëm djelmënia, por edhe Kombi mbar, duhet të ketë ndjenjën e sakrificës. Secili duhet të vejë sipër interesit të tij personal interesin e përgjithëm. Përparim: Popullit i duhet kulturë, kulturë europiane; por nuk duhet harrue krijimi dhe mbajtja e kulturës kombtare. Kultura kombtare asht karakteristika e nji populli; ajo e ngren nalt tue i dhanë randësinë e meritueshme. Historia na jep shembëlla se, shumë kombe të mëdhaja, janë zhduk nga faqje e dhent, vetëm për shkak të humbjes së kulturës kombëtare. Nderi i Shqiptarit: Duhet t'a kuptojmë, nji herë e mirë, se nderim e shqiptarit nuk mund t'a mprojë nji mbulesë, por vetëm karakteri burruer i tij dhe zakonet e pastra t'onat, qi kemi trashiguem prej t'Parve t'anë. [...] Ideali Kombëtar: Shqiptari duhet të jetë shqiptar për të gjitha fetë e ndryshme që ushtrohen ne Shqipni dhe nderoj misjonin fetar qi kryhet ndër Kisha e ndër Xhamina; por vetëm deri aty, se ndryshe kam me qenë armiku ma i rreptë i atij që do të guxojë të përdorjë fenë si mjet dasije kombëtare.” Lushaj / Sadiku (red.), Me jetue, 31–33.

¹⁷² Për forcën fizike të Ghilardi-t shih: Swire, King Zog's Albania, 158 dhe Elsie, A Biographical Dictionary, 168.

¹⁷³ Domini, „Djelmënia...”, 50.

¹⁷⁴ AQSh, F 416: Ahmet Zogu (fond), Veprimtari Zyrtare, Dosja Nr. 18, viti 1930 dhe F 150: Ministria e Oborrit Mbretërorë (fond), Ushtarake, Dosja 134. viti 1930, Nr. 221.

Adresat i mesazhit nuk ishte rinia, por inspektori i përgjithshëm. Me këtë gjest publik mbreti kontribuoi në mënyrë aktive që Gjilardi të bëhej një udhëheqës kult për Djelmëninë. Në deklaratë „mbreti i të gjithë shqiptarëve“ e quan „Komandantin e Përgjithshëm të Djelmënis Shqiptare“ thjesht „mikun e tij të vjetër“. Më pas Zogu vijon me fjalë jashtëzakonisht të singerta: „Ju, ushtar i armatës, e shoku jonë i vjetër, do t'a keni kuptue mjaft mirë se ç'pres prej jush si Komandant i Përgjithëshëm i Djelmënis Shqiptare. Dashunija që keni tregue për Shqipnin ashtu edhe respekti që keni kundrejt disiplinës e detyrës, Na japin shpresë se detyrën që po ju ngarkoj do ta merni me seriozitetin e duhur për përmbushien e saj.“¹⁷⁵

Pas këtyre fjalëve personale hyrëse vijonin mendime të përgjithshme për atdhedashurinë dhe për detyrat e Djelmënisë. Të rinjtë duheshin edukuar me mjete morale dhe të çdo lloji tjetër që në rast nevojë edhe ata të sakrifkoheshin për kombin e tyre. E ardhmja e Shqipërisë varej nga vetësakrificat e rinisë. Diksioni i mesazhit kalonte pastaj prapë në ton personal: *mbreti edhe zyrtarisht e vë të ardhmen e Shqipërisë, pra fatin e rinisë, në dorë të Gjilardit*. Pastaj vijonte: „Shpresojmë se aktivitetit juaj nuk do te na japë pendim në zgjedhjen që po bajmë.“¹⁷⁶

Përgjigja e Gjilardit doli gjithashtu në formë proklamacioni dhe përbëhej prej dy pjesësh. Në pjesën e parë, gjenerali e njihte rininë me vullnetin e mbretit, në pjesën e dytë i drejtonte Zogut disa radhë të përzemërta. (Shtojca 2.)¹⁷⁷

Komandanti i Djelmënisë shqiptare u adresonte të rinjve mendimet e mëposhtme: Mesazhi i mbretit dëshmonte se mbreti kujdesej për të ardhmen e kombit. „Dhe unë o Djalëri e pathyeshme ! n'emërin tënd i dorëzova letrën këtu poshtë, në të cilën i premtova se Djalënia Shqiptare gjithmonë e fortë, gjithmonë krenare, është kur do herë gati t'i përgjigjet thirrjes së Mbretit Shqiptarëve.“ Se dëshira e Mbretit (pra, për sakrificë) ishte urdhër “për neve”! Se sa herë ta kërkonte koha „duhet të jesh gati të vleftësosh gjakun e dëshmorëve të Kombit t'onë“.

Përgjigja e Ghilardi-t ndaj Zogut dëshmon qartazi se gjenerali e kishte kuptuar saktë se çfarë priste mbreti prej tij. Dhe, ndryshe nga mesazhi i Zogut, Gjilardi i formulon hapur këto pritshmëri. Prandaj fjalët e tij mund të kuptohen edhe si mesazhe të drejtpërdrejta për italianët: „U ndieva më se i lumtur kur mora dhe këndova Urdhënin e Lart Madhëris S'Uaj që pat mirësiën të m'a dërgonit më 24 Fruer 1930...“¹⁷⁸ Më tej thuhet: „I jam vënë me gjithë shpirtin tim punës, se në organizimin, edukimin, disiplinimin dhe stërvitien e djelmënis, shof lumturin dhe triumfin e idealeve të Shqipnies dashur.“¹⁷⁹ Pastaj gjenerali tregonte se edhe ai vetë ishte i gatshëm për sakrificë dhe se brenda një kohe të shkurtër milicia paraushtarake do të vinte në shërbim të mbretit divizione të tëra trupash. „[...] se në Personin August të Lart Madhëris S'Uaj simbolizon Kombin, Flamurin dhe gjithë traditat heroike Shqiptare.“¹⁸⁰ Pastaj gjenerali jepte besën edhe në emër të Djalërisë se do të ishte për çdo rast i gatshëm të mbronte mbretin dhe dinastinë e tij. (Një kontribut interesant për historikun e kultit të personave të Shqipërisë përbën fakti se disa nga frazat e përdorura nga Gjilardi për mbretin më vonë u trashëguan nga Enver Hoxha: p.sh., „gjenialiteti i Lart Madhëris S'Uaj“.)

¹⁷⁵ „Mesazhi i Lart Madhëris Tij Zog I. Mbret'i Shqiptarëvet Drejtuarë Komandantit Përgjithëshëm të Djelmënis Shqiptare General Leon de Ghilardi. AQSh, F 416: Ahmet Zogu (fond), Veprimtari Zyrtare, Dosja Nr. 18, viti 1930.

¹⁷⁶ Po aty.

¹⁷⁷ AQSh, F 416: Ahmet Zogu (fond), Veprimtari Zyrtare, Dosja Nr. 18, viti 1930 dhe F 150: Ministria e Oborrit Mbretërore (fond), Ushtarake, Dosja 134. viti 1930, Nr. 221.

¹⁷⁸ Po aty.

¹⁷⁹ Po aty. Mesazhi i Zogut dhe përgjigja e Gjilardit publikuar në: Domini, „Djelmënia...“, 51–54 dhe Domini, Përmban: Mesazhi, 1–6.

¹⁸⁰ Po aty.

Edukimi paraushtarak i rinisë shqiptare dhe mendimi i krijimit të një patrioti ideal shqiptar e entuziazmonin shumë gjeneralin. Në vizitën e tij në vitin 1931 Swire-i vërente se Gjilardi ishte shumë krenar për mbi 18000 anëtarët e milicisë (djemtë 17 deri 19-vjeçarë të organizatës) dhe shkruante: „*Ata duken bukur kur parakalojnë tërë shkëlqim, me ngjyrat, armët dhe gjerdanët në brez; këta janë djemtë që do të krijojnë Shqipërinë e re.*”¹⁸¹

Kryengritja e vitit 1935¹⁸²

Konstantin Çekrezi ishte një intelektual i njohur shqiptar në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, i cili kishte studiuar ekonomi në universitetin Harvard. Pas shpalljes së pavarësisë, në vitin 1912, u kthye në atdheun e tij të vjetër dhe në vitin 1914 u bë sekretar i Komisionit Ndërkombëtar të Kontrollit. Në vitin 1919 ai shkroi një libër për situatën politike të Shqipërisë.¹⁸³ Pas Luftës Botërore, në vitet 1920–1922 punoi si i ngarkuari i Shqipërisë në Shtetet e Bashkuara dhe më pas si raportues për disa gazeta vendase. Në vitin 1928 u ngarkua nga ministri i jashtëm, Iljas Vrioni, që të botonte nëpër gazetat e botës artikuj për shkaqet e themelimit të monarkisë shqiptare. Por Çekrezi pretendonte për më shumë dhe filloi të politizonte. Më pas ai u lidh me grupime antizogiste dhe mori pjesë në organizimin e një komploti kundër Zogut. Komplotistët u zbuluan më 16 shtator 1932 dhe Çekrezi u dënua me tre vjet burg.¹⁸⁴

Intelektuali që nuk binte në qetësi u lirua nga burgu i Vlorës më 14 shkurt 1935 dhe filloi menjëherë me organizimin e një kryengritjeje. Në Fier u bashkua me një grup opozitar që përbëhej kryesisht nga nacionalistë të rinj. Anëtarët e këtij grupi, shumica oficerë të rinj të ushtrisë dhe xhandarmërisë (!), ishin haptazi kundër Italisë, por edhe kundër brezit të vjetër të ithtarëve të Zogut, meqenëse ky nuk bënte shumë përpjekje për të luftuar kundër aspiratave të Romës. Ndonëse në vitet 1934–1935 edhe në Shqipërinë e Mesme dhe Veriore ishin ngritur qendra të ngjashme rebelimesh, ato nuk ishin të lidhura me njëra-tjetrën. Çekrezi donte të bënte në Fier një kryengritje me ndihmën e toger Nuredin bej Vlorës dhe toger Musa Kranjës. Kryengritja synonte t’i bashkonte të gjithë kryengritësit e Shqipërisë së Mesme. (Në bazë të burimeve arkivore kryengritja me sa dukej nuk qe nxitur as nga italianët e as nga britanikët.)

Kryengritësit u grumbulluan më 14 gusht 1935 në Sheshin Kryesor të Fierit dhe planifikuan se një ditë më vonë do të fillonin revolucionin. Çekrezi dhe prijësit e tjerë u deklaruan pjesëmarrësve (afro njëqind dhe pesëdhjetë vetë), se qeveria e Zogut në Tiranë ishte rrëzuar dhe se ata ishin përfaqësuesit e qeverisë së re. I inkurajuan të armatosurit që në ditët e mëpasshme të niseshin në drejtim të kryeqytetit dhe t’i dëbonin me armë ithtarët e mbetur të qeverisë së vjetër. Udhëzimet po i afroreshin fundit, kur në shesh u shfaq makina e Gjilardit. Gjenerali ishte asokohe komandanti i korpusit ushtarak të Beratit dhe rastësisht kaloi në qytet. Me shoferin e tij, kapiten Vas Kirin,¹⁸⁵ kishte qenë për një vizitë pune në Pojan dhe po kthehej, kur pa se në shesh ishin grumbulluar burra të armatosur. Gjilardi zbriti nga makina për të mësuar shkaqet e grumbullimit. Kryengritësit kujtuan se po i zbulonin dhe hapën zjarr kundër gjeneralit. Gjilardi u kap nga disa plumba në kafaz të krahavorit dhe vdiq menjëherë. Edhe më parë kishte pasur atentate kundër tij, por ai i kishte mbijetuar të gjitha. Kurse në Fier

¹⁸¹ „They make a pretty sight swinging along with their colours, their rifles and their band, in splendid style, these young men who will create a new Albania.” Swire, King Zog’s Albania, 159.

¹⁸² Puto, Shqipëria politike, 535–538.

¹⁸³ Konstantin Çekrezi, Albania Past and Present, New York 1919.

¹⁸⁴ Pearson, Albania, Vol. 1, 142, 293 dhe 337–338 dhe Elsie, A Biographical Dictionary, 82–83.

¹⁸⁵ Vas Kiri ishte asokohe kapiten i njohur xhandarmërie. Për Vas Kirin shih: Libardi, Si u bë mbret i Shqipërisë Ahmet Zogu, 47–48, 63, 75, 85–86 dhe 96, ose Fischer, King Zog, 51–54.

qëlloi në momentin dhe vendin e papërshtatshëm. Leon Gjilardi u vra disa ditë para se të mbushte 55 vjeç.¹⁸⁶

Pas vdekjes së gjeneralit shpërtheu rebelimi i hapur. Kryengritësit marshuan në drejtim të Lushnjës dhe Tiranës, por trupat e xhandarmërisë së Zogut ua bllokuan rrugën në të dyja drejtimet. Kryengritja u shtyp praktikisht qysh të nesërmen, më 15 gusht. Disa nga krerët e kryengritësve u arratisën jashtë vendit.¹⁸⁷

Për vdekjen e Gjilardit mbretin e informuan zyrtarisht më 16 gusht 1935 me një telegram.¹⁸⁸ Thonë se Zogu i pat thënë Percy-t që ndodhej pranë në atë çast: „Incidente të tilla priten në një vend si ky.“¹⁸⁹ Mbreti pastaj iu përgjigj me mirësjellje dërguesit të telegramit dhe e falënderoi për ngushëllimin e tij.¹⁹⁰

Në fakt, telegramet e para kishin arritur oborrin mbretëror qysh në orët e para pas vrasjes. Në fillim lajmet kishin qenë të përcipta dhe nuk përmbanin shumë hollësi; madje mund të merreshin edhe për thashetheme. Por lajmi për vdekjen e Gjilardit do ta ketë tronditur shumë mbretin, sepse në një telegram ai dha udhëzim që lajmi të përforcohej. Kur lajmi u konfirmua, ai dha urdhrat për arrestime.¹⁹¹ Shkaku i vonësës do të ketë qenë se mesazhet e para vinin nga një ushtar që ishte arratisur nga Fieri në Reskovec për të paralajmëruar organet për kryengritjen. Vetëm telegrami i tretë i deshifruar në Oborrin Mbretëror njoftonte për kryengritjen, për vdekjen e Gjilardit dhe të shoferit të tij, përkatësisht për rrethanat e vdekjes së tij.¹⁹²

Nuk ishte aq e lehtë të sqaroheshin rrethanat e vdekjes së gjeneralit, meqë në fillim duhej mposhtur kryengritja dhe qendrat e xhandarmërisë në Shqipërinë e Mesme duheshin furnizuar me municionin e nevojshëm për të parandaluar trazira të tjera. Vetëm pas rivendosjes së qetësisë mbreti mundi të urdhëronte fillimin e hetimeve, të merrte masat për transferimin e kufomës për Tiranë dhe të fillonte përndjekjen e krerëve të arratisur. Gjatë hetimeve u morën në pyetje mijëra njerëz dhe qindra syresh u arrestuan. Përndjekja e dorësave i kaloi kufijtë shtetërorë. Çekrezi dhe disa nga bashkëluftëtarët e tij rrëmbyen me revolverë një anije të vogël në derdhjen e Semanit dhe arritën të arratiseshin në drejtim të Barit. Aty u arrestuan më 20 gusht nga organet italiane. Edhe xhandarmëria greke e Janinës u kyç në përndjekje. Sipas raportit të Skënder Çamit, komandantit të xhandarmërisë së qarkut me kompetencë, organet greke arritën të arrestonin tre komplotistë: ushtarët Zylfikar Rakipi dhe Kadri Emini,

¹⁸⁶ Historia e popullit shqiptar 3, 324; Pearson, Albania, Vol. 1, 370–371; Tomes, King Zog, 182–183 dhe Zejnati, Ahmet Zogu – politikan apo ushtarak, 314–316.

¹⁸⁷ Schmidt-Neke, Entstehung, 247. dhe Fischer, King Zog, 241.

¹⁸⁸ „Vrasja e eger e Adjuntati besnik të N.M. s’Uaj Gjeneral Leon de Gjilardit, pjestart e Inspektorit s’Oborrit i ka pikëlluar përsëtepri të cilët me përunjësi marrin pjesë në këte hidhërim dhe duke lutur shndet e jetë të gjatë për N. M. t’Uaj, U paraqesin ngushllimet ma të prekshmet.” AQSh, F 150: Ministria e Oborrit Mbretëror (Inspektorija e Pergjithëshme), Civile Administrative, Dosja Nr. 257, Telegram drejtuar Zogut, nënshkrimi nuk kuptohet, Tiranë, 16.08.1935.

¹⁸⁹ „Such occurrences must be expected in a country like this.” Tomes, King Zog, 183.

¹⁹⁰ „Falnderoj Z. e. juej e zotni inspektorat per ngushllimet që m’u ban me rastin e humbjes hidhur te General Leon de Ghilardi. Zog” AQSh, F 150: Ministria e Oborrit Mbretëror (Inspektorija e Pergjithëshme), Civile Administrative, Dosja Nr. 257, Telegrami përgjigjes së Zogut, Tiranë, 18.08.1935.

¹⁹¹ AQSh, F 152: Ministria e Brendshme, Zyra Sekrete, Dosja Nr. 29, viti 1935, Telegram i Prefekt Q. Budinaku, Berat, 15.08.1935, dhe Telegram i Ministrisë së Brendshme drejtuar kolonelit Ali Riza në Fier ose Lushnje.

¹⁹² „[...] me vrasjen e tyne [të Gjilardi-t dhe shoferit të tij; shën. i autorit] u krijue ne Fieri një levizje e cila me masat e shpejta që mori Qeveria asht ne shtypje e siper stop” AQSh, F 152: Ministria e Brendshme, Zyra Sekrete, Dosja Nr. 29, viti 1935; Telegram i Ministrisë së Brendshme drejtuar Prefekturave të Shqipërisë, Tiranë, 15.08.1935, Nr. 1185/18.

përkatësisht personin civil Sadik Velçani. Sipas burimeve arkivore shqiptare, Kadri Emini bëri një kallëzim që në Greqi.¹⁹³

Nga hetimet u zbuluan të gjitha qendrat e kryengritjes në Shqipërinë e Mesme. Ministri i brendshëm Musa Juka u shkarkua nga detyra, ndërsa në Fier u dërguan trupa ndëshkuese. Midis 24 gushtit dhe 17 shtatorit 1935 u arrestuan afro njëmijë vetë. Prej këtyre 539 vetë u nxorën para një gjyqi (ushtarak). 326 syresh u liruan, 160 u dënuan me burg. 53 ushtarë dhe xhandarë kryengritës u dënuan me vdekje nga plumbi. Ushtari që akuzohej për vrasjen e Gjilardit u dënua me varje. Por Zogu bëri edhe lëshime: në përgjigje të kryengritjes, më 22 tetor rindërtoi qeverinë: vuri shtatë ministra nga brezi i ri (kryeministër u bë Mehdi Frashëri).¹⁹⁴

Me vdekjen e Gjilardit u shpërnda përfundimisht sistemi i inspektorëve të përgjithshëm të Zogut. Dora e djathtë e mbretit ra heroikisht, Mürdacz-in e kishin nxjerrë në sfond italianët, Stirling-u punonte në Londër si portier i dytë. Në krah të mbretit tani mbeti vetëm një njeri i besuar: gjenerali Sir Jocelyn Percy, Komandanti i Xhandarmërisë.¹⁹⁵

Epilog

Ahmet Zogu I organizoi për nder të gjeneralit Leon Gjilardi varrimin më të madh zyrtar të Shqipërisë së midis luftërave. Ndarja nga Gjilardi u organizua me shumë përkushtim, thua se kishte vdekur ndonjë anëtar i familjes mbretërore.

Varrimi i tij u bë tri ditë pas ngjarjeve të Fierit, më 17 gusht 1935. Protokollin dhe planin e ceremonisë mortore i përpiloi me urdhër të Zogut gjeneral Xhemal Araniti, Komandanti i Mbrojtjes Kombëtare.¹⁹⁶

Gjilardi u nis për në banesën e fundit, në varrezat e spitalit ushtarak të Petrelës, në orën 10 paradite. Përgjatë rrugës ishin rreshtuar ushtarët e këmbësores. Kortezi i përmortshëm kryesohej nga kali i gjeneralit; pas tij vinin përfaqësuesit e Lartmadhërisë së Tij, anëtarët e familjes mbretërore, gjeneral Araniti, kryetari i kuvendit, kryeministri, përfaqësuesit e trupit diplomatik dhe deputetët e kuvendit. Arkivoli i vendosur në shtratin e një topi shoqërohej nga tri kompani të batalionit “Deja” që pasohej nga një bandë ushtarake dhe një rojë nderi artileristësh. Arkivolin e shoqëronin togerët Mazhar Kryeziu, Rifat Jakova, Atif Golia, Hysen Jegeni, Shaqir Muça, Nazim Baraku, Ali Feti Picari, Irfan Rifat, Ektor Zaharia, Ragip Kalenja dhe Veli Shtylla si dhe nëntogeri Ikbâl Shaplllo. Pas tyre përfaqësoheshin nëpunësit dhe klerikët më të lartë të vendit, të cilët pasoheshin nga funksionarë të rangjeve më të ulëta, oficerë të nderuar me çmime dhe përfaqësues të tjerë të parisë së shoqërisë dhe të popullit.

Arkivoli ndoqi këtë itinerar: kortezi i përmortshëm erdhi në kryeqytet nga Rruga e Dibërës dhe parakaloi në Bulevardin Zogu deri te Kisha Katolike. Në kishë u bënë homazhet e ndarjes nga gjenerali dhe një meshë mortore. Pas meshës, kortezi i përmortshëm vazhdoi

¹⁹³ AQSh, F 152: Ministria e Brendshme, Zyra Sekrete, Dosja Nr. 29, Telegram i Budinakut, Berat, 15.08.1935, Nr. 1158/16; Telegram i Ministrisë së Brendshme për Budinakun, Tiranë, 15.08.1935, Nr. 1185/26 dhe 1185/63; Telegram i Prefekt S. Metrës, in via Vlora nga Berati, 19.08.1935, Nr. 264/6/res; Telegram i kolonel Ali Rizas, Fier, 25.08.1935, Nr. 1185/568; Raport i kapitenit Skender Çami për Komandën e Xhandarmërisë në Tiranë [Gjirokastra?], 29.08.1935, Nr. 13/481.R.P. dhe Pearson, Albania, Vol. 1, 372.

¹⁹⁴ Schmidt-Neke, Entstehung, 248; Tomes, King Zog, 183; Fischer, King Zog, 242. dhe Pearson, Albania, Vol. 1, 371–372.

¹⁹⁵ Është interesant të luash me idenë se si do të kishte ecur fati i Shqipërisë, nëse Gjilardi nuk do të kishte vdekur, por do të kishte luftuar në krye të një ushtrie kombëtare kundër pushtimit italian dhe më pas kundër trupave komuniste partizane. Ky supozim bëhet duke ditur se gjatë Luftës II Botërore, Stirling-u dhe oficerët britanikë u kthyen në Shqipëri për të organizuar qëndresën.

¹⁹⁶ Burimi për ceremoninë mortore: AQSh, F 178, Dosja IV-180, viti 1935, Dosje: Dispozita për ceremoninë e Funeralit për varrimin e gjeneralit Leon de Ghilardi. Tiranë, 1935. Gusht 16, Mbrotnija Shqiptare, Komanda e Mbrojtjes Kombëtare, Zyra Personale, Sekc.1, Nr. 61-1477/1 Prot, 1–3.

itinerarin nga Bulevardi i Zogut në Rrugën 28 Nanduar te Rruga e Elbasanit. Në Rrugën e Elbasanit kortezhi mbërriti para Pallatit Mbretëror ku ndenji për pak minuta. Pastaj pjesëmarrësit civilë u larguan dhe arkivoli i Gjilardit u shoqërua vetëm nga pjesëtarët e forcave të armatosura në një marrshim ushtarak në drejtim të Elbasanit. Te stacioni i policisë në dalje të qytetit, u ndal sërisht: këtu mbreti u nda nga ushtari i tij besnik. Pas fjalimit të mbretit, ushtarët u rreshtuan dhe vazhduan rrugën për Petrelë.

Në ditën e varrimit me urdhër të Zogut të gjithë flamujt kombëtarë anembanë vendit u vunë në gjysmën e shtizës. Zyrrat dhe dyqanet përgjatë kortezhit të përmortshëm mbetën të mbyllura. Nëpunësit e organeve civile duhet të merrnin pjesë në varrim me cilindra, ushtarët me uniformën e tyre festive. Ceremonia u komandua nga kapiten Nizam Oriza nën urdhrat e kolonel Aqif Përmetit.

Zogu nuk harroi as në vitet e mëvonshme që të përkujdesej për kultin e Gjilardit. Edhe në vitin 1938, në prag të pushtimit italian, mbreti dha urdhër që t'i ngrihej një përmendore ish-komandantit të Djelmënisë Shqiptare.¹⁹⁷ Por për ngritjen dhe përrimin solemn të përmendores si dhe për mbarëvajtjen e kultit zyrtar për Gjilardin, nuk doli më koha.

Pas vitit 1945 Leon Gjilardi u zhyt në po atë anonimitet, prej të cilit kishte dalë në vitin 1913. Një detyrë e ardhshme për historiografinë shqiptare, që merret me periudhën midis luftërave, do të jetë sqarimi i rolit të këtij njeriu, që ishte me prejardhje të huaj, por që në personin e tij mishëronte shqiptarin tipik ideal të asaj epoke dhe që nga vetë Ahmet Zogu ishte caktuar si shembull frymëzimi për rininë shqiptare, e kësajsoj edhe për të ardhmen e Shqipërisë.

¹⁹⁷ AQSh, F 152: Ministria e Punëve Brendshme, Zyra e Llogarise, Dosja 945, viti 1938, Notë e Xhelal Araniti për Zogun, Tiranë, 31.05.1938, Nr. 73-395/1.